

การคลี่คลายมุมมองของชนชั้นนำสยามในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ต่ออินเดีย¹

อนุชา สมศรี*

คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ประเทศไทย

Unraveling the Siamese elite's perception in the early Rattanakosin period towards India

Anucha Somsri

Faculty of Humanities, Chiang Mai University, Thailand

Article Info

Research Article

Article History:

Received 9 August 2022

Revised 10 October 2022

Accepted 2 December 2022

คำสำคัญ

การคลี่คลายมุมมอง
อินเดีย
ต้นรัตนโกสินทร์
ชนชั้นนำสยาม

Keywords:

Perception
India
Early Rattanakosin
Siamese Elite

* Corresponding author

E-mail address:

lhainta@icloud.com

บทคัดย่อ

บทความชิ้นนี้มุ่งศึกษาการคลี่คลายมุมมองของชนชั้นนำสยามต่ออินเดียในช่วงก่อนรัชกาลที่ 5 คือช่วงรัตนโกสินทร์ตอนต้น ซึ่งแตกต่างจากงานศึกษาทั่วไปที่มักเริ่มด้วยการเสนอมุมมองของชนชั้นนำสยามต่ออินเดียช่วงรัชกาลที่ 5 เป็นส่วนใหญ่จากกรณีเสด็จประพาสอินเดียในปี พ.ศ. 2415 จนทำให้ไม่เห็นพลวัตของการเปลี่ยนแปลงทางประวัติศาสตร์ก่อนหน้านั้นเท่าใดนัก บทความนี้มุ่งอธิบายการคลี่คลายมุมมองต่ออินเดียผ่านการเปลี่ยนแปลงความคิดของชนชั้นนำสยามช่วงต้นรัตนโกสินทร์เพื่อชี้ให้เห็นว่ามุมมองต่ออินเดียที่เปลี่ยนแปลงไปเป็นทั้งผลิตและภาพสะท้อนของวิธีการมองโลกภายในและภายนอกสยามอย่างมีพลวัต ผลการศึกษาพบว่าการเปลี่ยนแปลงของระบบเศรษฐกิจภายในสยามและบริบทที่มีการติดต่อกับโลกตะวันตกมากขึ้น มีผลสำคัญต่อการเปลี่ยนแปลงความคิดของชนชั้นนำสยามช่วงต้นรัตนโกสินทร์ต่ออินเดีย ที่เริ่มเปลี่ยนจากดินแดนทางศาสนา มาสู่ดินแดนทางการค้ามากขึ้น ซึ่งสะท้อนให้เห็นจากการเปลี่ยนแปลงการเขียนคัมภีร์ทางศาสนาและวรรณกรรมในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ ความเปลี่ยนแปลงนี้เผยให้เห็นว่ามุมมองของชนชั้นนำสยามต่ออินเดียไม่ได้เพิ่งเปลี่ยนไปในสมัยรัชกาลที่ 5 หากแต่เริ่มคลี่คลายมาก่อนแล้วในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ บทความนี้จึงช่วยขยายกรอบความรู้เกี่ยวกับภาพอินเดียในสยาม ทั้งยังคลี่คลายให้เห็นพลวัตทางความคิดอันซับซ้อนของชนชั้นนำสยามต่ออินเดียในช่วงรอยต่อสู่ยุคสมัยใหม่

¹ บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของวิทยานิพนธ์ ระดับปริญญาโท ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ เรื่อง "การเปลี่ยนแปลงการรับรู้และการผลิตสร้างความรู้ของชนชั้นนำสยามต่ออินเดีย พ.ศ. 2410-2455" และได้รับการอุดหนุนการวิจัยและนวัตกรรมทุนวิจัยมหาบัณฑิต วช. ด้านมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ จากสำนักงานการวิจัยแห่งชาติ ประจำปีงบประมาณ 2564

Abstract

This article aims to examine the evolving perceptions of the Siamese elite towards India in the early Rattanakosin period prior to the reign of King Rama V. It is thus different from conventional studies that usually focus on the visit of King Rama V to India in 1872 as a turning point of the Siamese elite's perception toward India. Previous studies tend to overlook the historical dynamics of the Siamese elite's perception especially in early Rattanakosin period. Therefore, this article sheds some light on the underexplored aspect of the Siamese elite's perception towards India in the early Rattanakosin period. It argues the changing perception is both a product of and a mirror that reflects the changing of external and internal perspectives of Siamese elites in the early Rattanakosin period. During the early Rattanakosin period, the confrontation with Western powers and Siam's need to reorient itself into a Western-centric economy conditioned the Siamese elite's changing perception toward India from participating in the Buddhist ecumene to becoming a commercial trading partner. The changing perceptions can be seen from changes in the writing of religious scriptures and literature in the early Rattanakosin period. This article thus broadens knowledge on the image of India in Siam and reveals the sophisticated dynamic of the Siamese elite's perception towards India at the turn to modern era.

บทนำ

งานศึกษาที่กล่าวถึงมุมมองของชนชั้นนำสยามต่ออินเดียโดยส่วนใหญ่ มักมุ่งให้ความสนใจไปที่ยุคสมัยของรัชกาลที่ 5 เป็นหลัก โดยให้เหตุผลว่าเป็นยุคสมัยของการเปลี่ยนผ่านจากรัฐจารีตไปสู่ความทันสมัย ประกอบกับกรณีการเสด็จต่างประเทศอยู่บ่อยครั้งของพระจุลจอมเกล้าฯ รวมถึงการเสด็จอินเดียในปี พ.ศ. 2415 ยิ่งทำให้นักวิชาการดังกล่าวมุ่งให้ความสนใจไปที่มุมมองของชนชั้นนำสยามในสมัยรัชกาลที่ 5 เป็นหลัก สาคชิตอนันท์ สหาย ได้ศึกษากรณีการเสด็จอินเดียของพระจุลจอมเกล้าฯ ในปี พ.ศ. 2415 ว่าเป็นการเสด็จที่เต็มไปด้วยความหมายทางการเมืองอย่างลึกซึ้งในบริบทโลกที่เผชิญกับจักรวรรดินิยม² รวมถึงให้ข้อเสนอว่ากิจการและเทคโนโลยีต่าง ๆ เช่น รถไฟ รวมถึงการทหาร ที่ได้ทอดพระเนตรจากอินเดียในฐานะอาณานิคมของอังกฤษเป็นแรงขับเคลื่อนที่ทำให้เกิดการริเริ่มเปลี่ยนแปลงธรรมเนียมและเพิ่มกิจการความเจริญทางเทคโนโลยีต่าง ๆ ในช่วงรัชกาลที่ 5³ เช่นกันกับชาญวิทย์ เกษตรศิริ ที่เสนอว่า การเสด็จอินเดียของพระจุลจอมเกล้าฯ มีความสำคัญต่อการปฏิรูปนโยบายและกิจการภายในสยามในช่วงเวลาต่อจากนั้น⁴ ในขณะที่เดียวกัน โกวิท วงศ์สุรวัฒน์ ก็เสนอให้เห็นเช่นกันว่า การเสด็จอินเดียแด่อาณานิคมเพื่อทอดพระเนตรบ้านเมืองและเทคโนโลยีของชาวยุโรปในสิงคโปร์ ไซปรัส และอินเดีย ในช่วงต้นรัชกาล ปี พ.ศ. 2413-2415 เป็นสิ่งที่ก่อให้เกิดแนวคิดเกี่ยวกับการปฏิรูปการปกครองตั้งแต่ยังเป็นยุวกษัตริย์ก่อนที่จะดำเนินการสำเร็จและเป็นรูปเป็นร่างในปี พ.ศ. 2435⁵

ข้อเสนอดังกล่าวมีสิ่งที่น่าสนใจที่เหมือนกันคืออธิบายว่า การเสด็จอินเดียของพระจุลจอมเกล้าฯ เป็นไปเพื่อปฏิสัมพันธ์กับจักรวรรดิอังกฤษ ไม่ว่าจะเป็นที่ทางการเมืองหรือการดูแบบอย่างความเจริญแบบตะวันตก สิ่งสำคัญคืองานเหล่านี้ได้สะท้อนให้เห็นมุมมองของพระจุลจอมเกล้าฯ ซึ่งเป็นชนชั้นนำของสยามว่ามีมุมมองต่ออินเดียในฐานะรัฐอาณานิคมและเป็นส่วนหนึ่งของจักรวรรดิอังกฤษ ที่เต็มไปด้วยระบบการปกครองที่ทันสมัยและความเจริญแบบตะวันตก อย่างไรก็ตาม แม้งานศึกษาเหล่านี้จะให้ภาพว่าพระจุลจอมเกล้าฯ ทรงมีมุมมองอย่างไรต่ออินเดีย แต่ก็พบว่างานศึกษาดังกล่าวขาดการอธิบายความเชื่อมโยงการเปลี่ยนแปลงความคิดที่เกิดขึ้นอย่างมีพลวัตมากพอ กล่าวคือ งานกลุ่มนี้ไม่ได้อธิบายที่มาที่ไปของการเปลี่ยนแปลงมุมมองดังกล่าวอย่างเชื่อมโยงกับช่วงก่อนหน้า งานศึกษาจึงให้ภาพราวกับว่ามุมมองต่ออินเดียได้เปลี่ยนไป

² สาคชิตอนันท์ สหาย, *ร.5 เสด็จอินเดีย*, บรรณาธิการโดย ช่างศักดิ์ เพชรเลิศอนันต์, แปลโดย กัญญิกา ศรีอุดม (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโตโยต้าประเทศไทย, 2546), 27.

³ เรื่องเดียวกัน, 33-36.

⁴ ชาญวิทย์ เกษตรศิริ และ อรอนงค์ ทิพย์พิมล, *บรรณาธิการ, รัชกาลที่ 5: สยามกับอาชญากรรมและชมพูทวีป* (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2547), 32.

⁵ โกวิท วงศ์สุรวัฒน์, "การปฏิรูปการปกครองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว: ประสบการณ์จากสิงคโปร์ ไซปรัส และอินเดีย พ.ศ. 2413-2415," *วารสารการบริหารปกครอง* 6, ฉ.1 (มกราคม-มิถุนายน 2560): 6.

อย่างฉับพลันด้วยกระแสความเจริญจากตะวันตกเพียงอย่างเดียวและเกิดขึ้นในรัชสมัยของ พระจุลจอมเกล้าฯ เท่านั้น อย่างไรก็ตาม จากการสำรวจงานศึกษาอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องก็พบว่า ยังไม่พบงานศึกษาที่อธิบายให้เห็นพลวัตดังกล่าวได้อย่างชัดเจน จึงเป็นที่มาของบทความนี้ ที่จะช่วยอธิบายความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นอย่างมีพลวัต โดยจะเน้นศึกษาในช่วงก่อนรัชกาลที่ 5 เพื่อเป็นการเติมเต็มในส่วนที่ยังไม่มีผู้ศึกษาและเป็นการขยายพรมแดนความรู้เกี่ยวกับมุมมอง ของชนชั้นนำสยามต่ออินเดียให้กว้างขึ้นไป

ดังนั้นบทความชิ้นนี้จึงพยายามเสนอการมองประวัติศาสตร์การเปลี่ยนแปลงทาง ความคิดของชนชั้นนำสยามต่อโลกภายนอกโดยเฉพาะต่ออินเดียอย่างมีพลวัตทั้งจากปัจจัย ภายในและภายนอกสยาม โดยพยายามเสนอให้เห็นถึงการคลี่คลายมุมมองของชนชั้นนำสยาม ต่ออินเดียในช่วงรัตนโกสินทร์ตอนต้น บทความนี้ชี้ให้เห็นว่า การเปลี่ยนแปลงมุมมองของ ชนชั้นนำสยามต่ออินเดียนั้นได้ค่อย ๆ เริ่มเกิดขึ้นมาแล้วในช่วงรัตนโกสินทร์ตอนต้น ก่อนที่จะ เกิดการคลี่คลายสูงสุดในช่วงรัชกาลที่ 5 เพื่อเป็นการชี้ให้เห็นว่า การเปลี่ยนแปลงมุมมองต่อ อินเดียของชนชั้นนำสยามสมัยรัชกาลที่ 5 นั้น ไม่ได้เกิดขึ้นอย่างฉับพลันจากกรณีเสด็จประพาส อินเดียของพระจุลจอมเกล้าฯ หากแต่คลี่คลายอย่างมีพลวัตและมีปัจจัยอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องและ ดำเนินมาตั้งแต่สมัยต้นรัตนโกสินทร์แล้ว บทความนี้จะช่วยขยายมุมมองทางประวัติศาสตร์ เกี่ยวกับมุมมองของชนชั้นนำสยามต่ออินเดียโดยเฉพาะสมัยต้นรัตนโกสินทร์ให้ชัดเจนยิ่งขึ้น

ช่วงต้นรัตนโกสินทร์มักถูกมองว่าเป็นยุคสมัยแห่งจารีตอันคร่ำครึและไร้ซึ่งเหตุผล ปราศจากความเจริญทางวิทยาการต่าง ๆ จนได้รับการเปลี่ยนแปลงในสมัยรัชกาลที่ 5 โดยบทบาท ของผู้นำการเปลี่ยนแปลงถูกเน้นไปที่ตัวพระจุลจอมเกล้าฯ เพื่อตอบโต้อิทธิพลจักรวรรดินิยม ตะวันตก และนับเอาช่วงสมัยของพระองค์เป็นจุดเริ่มต้นแห่งความเจริญอันศิวิไลซ์ของสยาม กระทั่งยุคสมัยรัชกาลที่ 5 กลายเป็นจุดตัดที่แบ่งแยกสยามแบบจารีตกับสยามยุคใหม่ที่มีความ เป็นสมัยใหม่ตามแบบตะวันตก ชุดความเชื่อเหล่านี้ภายหลังได้ถูกท้าทายและถูกเสนอใหม่ โดยนักวิชาการและนักประวัติศาสตร์ จนสามารถสร้างความเข้าใจใหม่โดยผลักพาดานเรื่องการเข้าสู่สมัยใหม่ของสยามขึ้นไปอยู่ในช่วงปลายอยุธยาถึงต้นรัตนโกสินทร์ พร้อมทั้งฉายให้เห็น พลวัตภายในในฐานะปัจจัยสำคัญของความเปลี่ยนแปลง งานวิชาการเหล่านี้ได้เสนอให้เห็น อีกมุมมองหนึ่งของยุคสมัยดังกล่าวได้อย่างน่าสนใจ ในฐานะเป็นช่วงเวลาของการฟุ้งฟักวิคิด ความเป็นเหตุเป็นผลที่เป็นผลพวงมาจากรูปแบบเศรษฐกิจที่เปลี่ยนไปจนสามารถบ่มเพาะและ คลี่คลาย รวมถึงสามารถตอบรับกับความเปลี่ยนแปลงอย่างเช่นวิทยาการจากโลกตะวันตกที่ พรั่งพรูเข้ามาอย่างมากในช่วงรัชกาลที่ 4-5 งานวิชาการดังกล่าวนี้จึงทำให้เห็นความเปลี่ยนแปลง ของความคิดที่ค่อยเป็นค่อยไปในฐานะที่จะนำไปสู่ความเปลี่ยนแปลงทางประวัติศาสตร์ใน ภายหลัง

อย่างไรก็ตาม หากพิจารณาถึงการติดต่อค้าขายและปริมาณรายได้ทางเศรษฐกิจในช่วงปลายอยุธยาพบว่า อยุธยาได้กลายเป็นศูนย์กลางการค้าขนาดใหญ่พบได้จากบันทึกของนักเดินทางต่างชาติและเอกสารทางการทูต ทั้งอังกฤษ ฝรั่งเศส จีน ฮอลันดา เป็นต้น ถึงแม้ว่าการค้าขายจะหยุดชะงักไปช่วงหนึ่งจากภาวะสงครามแต่ก็กลับฟื้นตัวขึ้นมาได้ การติดต่อกับต่างชาตินั้น แน่นนอนว่าทำให้ชนชั้นนำสยามหรืออย่างน้อยพวกพ่อค้า หรือผู้มีส่วนที่เกี่ยวข้องกับระบบเศรษฐกิจนี้ สามารถรู้เห็นในสิ่งที่พ้นไปจากกรอบความคิดที่มีอยู่อย่างเฉพาะของตนได้ การเห็นผู้คน เห็นโลก หรือแม้แต่สินค้าใหม่ ๆ ย่อมทำให้ผู้คนเหล่านั้นบ่มเพาะมุมมองที่มีต่อโลกในแบบที่ต่างไป

งานเขียนบทความของนิธิ เอียวศรีวงศ์ หลายชิ้นเป็นงานวิชาการที่ให้มุมมองดังกล่าวได้เป็นอย่างดี โดยเฉพาะทำให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงอย่างมีพลวัตภายในที่เกิดขึ้นอย่างค่อยเป็นค่อยไปและมีเงื่อนไขเฉพาะ งานรวมบทความชุด *ปากไก่และใบเรือ* ได้เสนอให้เห็นความเปลี่ยนแปลงทางความคิดของบางกลุ่มชนชั้นช่วงต้นรัตนโกสินทร์ ว่ามีลักษณะที่อิงกับความเป็นเหตุผลเชิงประจักษ์มากขึ้น ซึ่งเป็นผลพวงมาจากเศรษฐกิจที่เปลี่ยนรูปแบบไป ตัวอย่างเช่น นิธิ ได้อธิบายให้เห็นถึงรูปแบบการเสวยวรรณกรรมของชนชั้น “กระฎุมพี” ที่เปลี่ยนไปโดยสัมพันธ์กับรูปแบบทางเศรษฐกิจที่มีลักษณะเฉพาะ⁶ นอกจากนี้งานของสายชล สัตยานุรักษ์ ยังชี้ให้เห็นถึงความเปลี่ยนแปลงหลักคำสอนของพุทธศาสนาในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ที่มีลักษณะเป็นเหตุผลเชิงประจักษ์มากขึ้น เน้นความสามารถของมนุษย์ซึ่งได้ถูกนำมาใช้เป็นเครื่องมือทางการเมืองในการอธิบายความชอบธรรมของกษัตริย์ผู้ปกครอง โดยทั้งหมดนี้ได้สัมพันธ์กับเงื่อนไขของระบบเศรษฐกิจที่เปลี่ยนไปในช่วงปลายอยุธยาถึงช่วงต้นรัตนโกสินทร์⁷

หากพิจารณางานทั้งสองที่กล่าวไปข้างต้นแล้ว จะเห็นว่าความเปลี่ยนแปลงทางความคิดของชนชั้นนำและกระฎุมพีในช่วงต้นรัตนโกสินทร์นี้มีรากฐานมาจากรูปแบบเศรษฐกิจที่เปลี่ยนไป กล่าวคือระบบเศรษฐกิจแบบเงินตราได้เข้ามามีบทบาทอย่างมากโดยเฉพาะกับการค้ากับต่างประเทศของสยาม ทำให้ชนชั้นนำและชนชั้นที่เกี่ยวข้องกับการค้ามีความคิดคำนึงถึงการวางแผนในการทำธุรกิจและวางอยู่บนเหตุผลเชิงประจักษ์ที่จับต้องได้ ความคิดเหล่านี้สามารถเห็นร่องรอยได้จากรูปแบบการแต่งวรรณกรรมและความนิยมในการเสวยวรรณกรรมที่เปลี่ยนแปลงไปตามข้อเสนอของนิธิ และยังมีผลต่อการตีความศาสนาพุทธในแบบที่แตกต่างไปจากยุคสมัยก่อนหน้าตามข้อเสนอของสายชล แน่นนอนว่าการเปลี่ยนแปลงความคิดดังกล่าวนี้ย่อมส่งผลต่อโลกทัศน์ที่เปลี่ยนไปด้วย สายตาแบบใหม่ในการมองโลกภายนอกเกิดขึ้น

⁶ นิธิ เอียวศรีวงศ์, *ปากไก่และใบเรือ: รวมความเรียงว่าด้วยวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ต้นรัตนโกสินทร์*, พิมพ์ครั้งที่ 4 (นนทบุรี: ฟาเคียวกัน, 2555), 191-192.

⁷ สายชล สัตยานุรักษ์, *พุทธศาสนากับแนวคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (พ.ศ. 2325-2352)* (กรุงเทพฯ: มติชน, 2546), 281-283.

ในบทความ *สุนทรภู่: มหาทวิกระฎุมพี* นิธิได้เสนอให้เห็นถึงการมองโลกภายนอกของคนในกรุงเทพฯ ช่วงต้นรัตนโกสินทร์ที่เปลี่ยนไปในลักษณะที่รู้สึกว่าคุณค่าดินแดนเหล่านั้นมีอยู่จริง และเป็นส่วนหนึ่งของโลกที่ตนอาศัยอยู่ผ่านการเดินทางติดต่อกับชายที่เพิ่มขึ้น จากความต้องการสินค้าเพื่อส่งออกทำให้พื้นที่ที่ดูห่างไกลเป็นพื้นที่ที่สามารถติดต่อกันได้และไม่ได้มีสถานะเป็นดินแดนอันไกลโพ้นตามการมองโลกแบบไตรภูมิอีกต่อไป⁸ ซึ่งเห็นได้จากงานเขียนประเภทนิราศที่เพิ่มขึ้นอย่างมากในช่วงนั้น รวมถึงการมองโลกแบบกระฎุมพีอย่างสุนทรภู่ที่สะท้อนให้เห็นในฉากของเรื่อง *พระอภัยมณี* ที่ใช้ฉากที่เป็นภูมิประเทศตามแผนที่แบบใหม่ซึ่งต่างจากวรรณกรรมยุคก่อนหน้าที่ฉากส่วนใหญ่จะโยงกับคติจักรวาลวิทยาแบบเดิมที่ไม่สามารถให้ประสบการณ์จริงที่เกิดขึ้นในโลกนี้ได้ ปัจจัยหนึ่งที่ทำให้ความรู้สึกใกล้ชิดและไม่แปลกแยกต่อดินแดนอันห่างไกลตามที่นิธิเสนอนี้ ก็คือ สินค้า ในที่นี้จะอธิบายเพิ่มเติมนอกเหนือไปจากสิ่งที่นิธิเสนอ กล่าวคือ สินค้าได้ทำหน้าที่ในการเป็นประจักษ์พยานของการมีอยู่จริงของดินแดนแต่ละฝ่าย ยิ่งสินค้ามีมากและเกิดการไหลเวียนมากเท่าใด ความหลากหลายของสินค้าย่อมส่งผลต่อการมองโลกภายนอกกรุงเทพฯ มหานครและต่อดินแดนต่างประเทศด้วยเช่นกัน

อย่างไรก็ตาม แม้รายงานของนิธิจะทำให้เห็นความเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของชนชั้นนำและกระฎุมพีในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ว่ามีพื้นฐานการเปลี่ยนแปลงมาจากอะไรอย่างที่ได้กล่าวไปแล้ว และความเปลี่ยนแปลงนี้ก็ย่อมส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในการมองโลกที่เปลี่ยนไป จากคติความเชื่อเดิมแบบไตรภูมิผ่านการตีความพุทธศาสนาเสียใหม่ให้มีความเป็นเหตุผลเชิงประจักษ์มากขึ้น ตามที่สายชลเสนอ ความเปลี่ยนแปลงในเรื่องฐานคิดต่อการมองโลกของพุทธศาสนานี้ มีผลอย่างมากที่ทำให้สำนึกต่อดินแดนต่าง ๆ ในโลกเป็นดินแดนที่มีอยู่จริงและไม่ได้วางอยู่บนพื้นทวีปแบบไตรภูมิตามคำอธิบายแบบเดิมเพียงอย่างเดียวอีกต่อไป ถึงแม้ว่างานของนิธิและสายชลจะพอทำให้เห็นว่ามุมมองโลกที่เป็นเหตุเป็นผลเชิงประจักษ์มากขึ้นนี้ส่งผลต่อการเริ่มสำนึกถึงตำแหน่งแห่งที่ของตนเองในโลกแบบใหม่ และพอจะทำให้นึกออกว่าผู้คนเหล่านี้มีมุมมองต่อต่างประเทศที่เปลี่ยนไปอย่างไร

แต่งานดังกล่าวก็ยังไม่แสดงให้เห็นถึงมุมมองของชนชั้นนำช่วงต้นรัตนโกสินทร์ โดยเฉพาะต่อดินแดนในแถบเอเชียใต้เท่าใดนัก

บทความนี้จึงมุ่งความสนใจที่จะชี้ให้เห็นถึงการเริ่มคลี่คลายความคิดของชนชั้นนำในช่วงรัตนโกสินทร์ตอนต้นที่มีต่อดินแดนในแถบเอเชียใต้โดยเฉพาะส่วนที่ถูกเรียกกันในภายหลังว่า “อินเดีย” ซึ่งแต่เดิมมักถูกผูกไว้กับความศักดิ์สิทธิ์และเป็นดินแดนทางศาสนาสู่ดินแดนที่เริ่มถูกมองว่าเป็นเมืองที่สามารถสัมพันธ์ได้ด้วยทางการค้า โดยที่ความคิดทั้งสองแบบนี้

⁸ นิธิ เอียวศรีวงศ์, “สุนทรภู่: มหาทวิกระฎุมพี,” ใน *ปากไก่และใบเรือ: รวมความเรียงว่าด้วยวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ รัตนโกสินทร์*, 226.

ก็ดำรงอยู่อย่างขนานกันและจะค่อย ๆ แยกห่างจากกันมากขึ้นในเวลาต่อมา โดยการเริ่มคลี่คลายของความคิดนี้เป็นผลพวงมาจากการติดต่อกับโลกภายนอกมากขึ้น

บทความนี้เริ่มด้วยการเสนอการอ่านใหม่คัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาทในฐานะหลักฐานสะท้อนความเปลี่ยนแปลงที่ชี้ให้เห็นถึงความหมายของเมืองต่าง ๆ ในทางศาสนาที่ค่อย ๆ เปลี่ยนไปผ่านการวิเคราะห์เมืองในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาทในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ในฐานะ “ฉาก” ของเรื่องเล่าว่าต่างจากการถูกกล่าวถึงในพระไตรปิฎกอย่างไร โดยฉากเหล่านี้เริ่มถูกขบขันให้มีความสำคัญมากขึ้นเพื่อรองรับเรื่องเล่าที่เริ่มมีความเป็นเหตุเป็นผลมากขึ้นด้วยเช่นกัน ซึ่งเป็นสิ่งที่สะท้อนให้เห็นการคลี่คลายของความหมายดังกล่าวอย่างช้า ๆ จากเมืองอันศักดิ์สิทธิ์ในจินตนาการมาสู่เมืองที่เริ่มมีตัวตนมากขึ้นในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ ในขณะที่ความสัมพันธ์ทางการค้ากับดินแดนในแถบเอเชียใต้นั้นก็มีมาอยู่ก่อนแล้ว ต่อมาในประเด็นที่สองจึงเสนอให้เห็นถึงสำนักต่อเมืองต่าง ๆ ในอนุทวีปอินเดียของชนชั้นนำในฐานะเมืองท่าที่ติดต่อได้ด้วยการค้าขายและในฐานะดินแดนของศาสนาพราหมณ์ที่ดำรงอยู่อย่างขนานกัน โดยความสัมพันธ์กับโลกภายนอกผ่านการค้าที่เพิ่มขึ้นนี้ก็ยิ่งขบขันให้มีมุมมองต่อเมืองต่าง ๆ เหล่านี้ในฐานะเมืองคู่ค้าขายมากขึ้นตรงกันข้ามกับสถานะความศักดิ์สิทธิ์ที่ค่อย ๆ ลดลงไปด้วย ความสัมพันธ์กับโลกภายนอกที่มากขึ้นนี้เอง ส่งผลต่อวิธีการมองโลกโดยเฉพาะมุมมองเรื่องระยะทาง ต่อมาในประเด็นสุดท้ายจะเสนอให้เห็นถึงการคลี่คลายวิธีคิดเรื่องระยะทางจากแบบจารีตไปสู่แบบที่แน่นอนขึ้น ผ่านการให้ความหมายที่เปลี่ยนไปของ “โยชน” ที่เป็นหน่วยการวัดระยะทางพร้อมกันนั้น รูปแบบการแตงนिरासในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ที่ค่อย ๆ เปลี่ยนไปจากอยุธยาก็เป็นตัวสะท้อนให้เห็นความเปลี่ยนแปลงดังกล่าวได้อย่างชัดเจนด้วย ความเปลี่ยนแปลงดังกล่าวนี้ค่อย ๆ คลี่คลายให้เห็นชัดเจนขึ้นผ่านนิราศ เกะแก้วกาลกัตตา ในช่วงรัชกาลที่ 4 ที่สะท้อนให้เห็นความคิดของชนชั้นนำสยามในช่วงนั้นโดยเริ่มมองดินแดนในแถบนั้นเปลี่ยนไปอย่างชัดเจน ในฐานะเมืองท่าขนาดใหญ่ที่ติดต่อกับการค้าขายและท่องเที่ยว ในขณะที่ความคิดเรื่องความศักดิ์สิทธิ์ของความเป็นดินแดนในชมพูทวีปก็เริ่มลดลงด้วยในเวลาเดียวกัน

อ่านใหม่คัมภีร์ศาสนาในฐานะหลักฐานสะท้อนการเปลี่ยนแปลงความหมายของชมพูทวีป

“โต มหาโพธิ ตานี ปริกขิปิตวา ฯลฯ กุสินาราทโย ตั้งถัดนั้นออกมาจึงมี พระมหานครใหญ่ คือ เมืองพาราณสี สาวัดดี โปทาลี มิถิลา อาฬวี โกสัมพี อุชเชณี ตักศิลา กาลจัมปาเก สาคละ สูงสูมารคีรี ราชคฤห์ กบิลพัสดุ์ สาเต มัททราช บัณฐนิปถะ อุกละ ปาฏลิมุตร เซตุร สังกัสสนคร กุสินารา เมืองทั้งหลายเหล่านี้ เป็นต้น ตั้งล้อมมหาสถานทั้ง 7 นั้นออกมา”⁹

⁹ พระธรรมปริชา (แก้ว), *ไตรภูมิโลกวิจิตรนิคมยกถา ส่วนที่ 1*, บรรณาธิการโดย นิยะดา เหล่าสุนทร (กรุงเทพฯ: ลายคำ, 2555), 182.

ชื่อเมืองอันเป็น “พระมหานครใหญ่” ของชมพูทวีปเหล่านี้ในไตรภูมิโลกวินิจจนยกถาพบว่ามีปรากฏมาก่อนอยู่ในพระไตรปิฎก ผู้ที่คุ้นเคยกับชาดกต่าง ๆ จะรับรู้ว่าเป็นเมืองเหล่านี้มีความสำคัญในฐานะฉากของเรื่องที่เกิดขึ้นบนชมพูทวีป เมื่อพระพุทธเจ้าตรัสเล่าตัวอย่างเหตุการณ์ต่าง ๆ หรือตรัสเล่าชาดก ชื่อเมืองเหล่านี้ก็มักปรากฏในเรื่องเล่าของพระองค์เสมอ ดังนั้นเมืองใน “มัชฌิมประเทศ” ในพระไตรปิฎกเหล่านี้จึงมีความห่างไกลในมิติของเวลาและมิติของความเป็นจริง เป็นเมืองในสมัยพุทธกาลที่ไม่อาจทราบได้เลยว่าบัดนี้จะยังคงดำรงอยู่อีกหรือไม่ เมืองเหล่านี้เป็นสถานที่ที่ใช้อ้างอิงตัวละครและบุคคลในพระไตรปิฎกและคัมภีร์ต่าง ๆ ที่ถูกแต่งขึ้นภายหลัง ในฐานะ “ชาวเมือง” ของเมืองนั้น ๆ ชื่อเมืองต่าง ๆ เหล่านี้ภายหลังถูกนำมาใช้เป็นฉากของตำนานพื้นถิ่นและถูกเล่าในคัมภีร์ทางศาสนาที่แต่งขึ้นด้วยเช่นกัน

หากสำรวจพระไตรปิฎกในหมวดพระสุตตันตปิฎกที่เน้นการเล่าเรื่องและยกตัวอย่างเป็นหลัก จะพบว่ามีการกล่าวถึงชื่อเมืองในแทบทุกส่วนเริ่มต้นของพระสูตรต่าง ๆ เช่น ในส่วนเริ่มของพรหมชาลีสสูตรว่า “สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จดำเนินทางไกลระหว่างกรุงราชคฤห์และเมืองนาลันทา พร้อมด้วยภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ประมาณ ๕๐๐ รูป”¹⁰ และในส่วนเริ่มของมหาสิขสูตรกับมหาสมยสูตร ตามลำดับว่า “สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่ ณ ภูฏาคารศาลาในป่ามหาวัน ใกล้นครเวสาลี ก็สมัยนั้นแล พรหมณฑุตชาวโกศลและพรหมณฑุตชาวมคธมากด้วยกัน พักอยู่ในนครเวสาลีด้วยกรณีเยบ่างอย่าง”¹¹ และ “สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่ที่ป่าใหญ่ใกล้กรุงกบิลพัสดุ์ในแคว้นสักกะ พร้อมกับภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ประมาณ ๕๐๐ รูป ซึ่งล้วนแต่เป็นพระอรหันต์”¹²

นอกจากพระสูตรแล้ว ในส่วนของชาดกก็มีการกล่าวถึงเมืองที่ใช้เป็นฉากของเรื่องด้วยเช่นกัน เช่น ในมโหสถชาดก “ณะพ้อมโหสธ พระเจ้าจุลนีพรหมทัตเจ้ากรุงปัญจาละเสด็จยাত্রาทพมาพร้อมด้วยกองทัพทุกหมู่เหล่า”¹³ และในสุวรรณสามชาดก “เราเป็นพระราชชาของชาวากาสี คนรู้จักเราว่า พระเจ้าปิลยักษ์ เราละแวนแคว้นเที่ยวแสวงหามฤคเพราะความโลภ”¹⁴

¹⁰ มูลนิธิมหาบัณฑิตวิทยาลัย, พรหมชาลีสสูตร ใน พระไตรปิฎกและอรรถกถาแปล: พระสุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย สิลขัณฐวรรค ภาค 1 เล่ม 1, พิมพ์ครั้งที่ 3 (นครปฐม: โรงพิมพ์มหาบัณฑิตวิทยาลัย, 2552), 1.

¹¹ มูลนิธิมหาบัณฑิตวิทยาลัย, มหาสิขสูตร ใน พระไตรปิฎกและอรรถกถาแปล: พระสุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย สิลขัณฐวรรค ภาค 1 เล่ม 2, 87.

¹² มูลนิธิมหาบัณฑิตวิทยาลัย, มหาสมยสูตร ใน พระไตรปิฎกและอรรถกถาแปล: พระสุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวรรค ภาค 2 เล่ม 2, 72.

¹³ มูลนิธิมหาบัณฑิตวิทยาลัย, มโหสถชาดก ใน พระไตรปิฎกและอรรถกถาแปล: พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ชาดก ภาค 2 เล่ม 2, 274.

¹⁴ มูลนิธิมหาบัณฑิตวิทยาลัย, สุวรรณสามชาดก ใน พระไตรปิฎกและอรรถกถาแปล: พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ชาดก ภาค 2 เล่ม 2, 143.

จากตัวอย่างพระสูตรและชาดกที่ยกมานี้ทำให้เห็นว่าเรื่องราวทั้งในพระสูตรและชาดก มีการกล่าวถึงชื่อเมืองหลัก ๆ เช่น ราชคฤห์ โกศล มคธ เวสาลี กาสี กบิลพัสดุ์ ชื่อต่าง ๆ เหล่านี้เป็นทั้งชื่อเมืองและชื่อแคว้นแคว้นที่เป็นกลุ่มของเมือง หากสำรวจว่าในพระไตรปิฎกมีการกล่าวถึงกลุ่มของเมืองต่าง ๆ อย่างเฉพาะเจาะจงอย่างไรบ้าง พบว่า มีการกล่าวถึง “มหาชนบท 16” เป็นแคว้นใหญ่ 16 แคว้น ซึ่งในแต่ละแคว้นก็จะมีเมืองหลวงของตนเอง มหาชนบท 16 นี้ปรากฏในอุโปสถสูตร สูตรที่พระพุทธเจ้าได้สาธยายอานิสงส์แห่งการถืออุโปสถศีลแก่นางวิสาขาว่ามีอานภาพยิ่งใหญ่มากกว่าพระราชแห่งชนบททั้ง 16 แคว้น “...วิสาขา เปรียบเหมือนใครคนหนึ่ง จะพึงได้ครอบครองราชย์ไอศวรรยาริบัติแห่งมหาชนบททั้ง ๑๖ อันมีรัตนะ ๗ ประการเหลือหลายนี้ มหาชนบท ๑๖ คืออะไรบ้าง คือ อังคะ มคธ กาสี โกศล วัชชี มัลละ เจติ วังสะ กุรุ ปัญจาละ มัจฉะ สุรเสนะ อัสนทะ อวันตี คันธาระ กัมโพชะ ราชสมบัติของผู้นั้นก็หามีค่าเท่าส่วนที่ ๑๖ แห่งอุโปสถ ประกอบด้วยองค์ ๘ ไม่”¹⁵ โดยมหาชนบทเหล่านี้ถือว่าอยู่ในขอบเขตของมัชฌิมประเทศทั้งสิ้น

แม้จะไม่สามารถปฏิเสธได้ว่า พระไตรปิฎกเป็นเอกสารที่ถูกชำระและถูกแปลมาหลายครั้งในช่วงตลอดเวลาที่ผ่านมา แต่การชำระพระไตรปิฎกนั้นก็มุ่งเน้นไปที่การแก้ไขเนื้อหาหรือคำสอนมากกว่า ทำให้การชำระพระไตรปิฎกในแต่ละครั้งนั้นไม่ได้ส่งผลต่อ “ฉาก” ของเรื่องราวในสุดตันตปิฎกและวินัยปิฎก กล่าวคือ ชื่อเมืองหรือชื่อแคว้นต่าง ๆ ยังคงถูกใช้เช่นเดิม เพราะไม่ได้มีความสำคัญใด ๆ เมื่อเทียบกับเนื้อหาหรือหลักธรรมที่เป็นแก่นของพระไตรปิฎก และถึงแม้ว่าพระไตรปิฎกจะไม่ได้เป็นแหล่งความรู้ทางศาสนาที่สำคัญเมื่อเทียบกับอรรถกถาในช่วงสมัยสุโขทัยและอยุธยา¹⁶ แต่ก็ไม่สามารถปฏิเสธได้อีกเช่นกันว่า อรรถกถาและคัมภีร์อื่น ๆ นั้นได้ทำหน้าที่ “ขยายความ” จากพระไตรปิฎกอีกทอดหนึ่ง การขยายความที่วุ่นวายในลักษณะอธิบายให้ละเอียดยิ่งขึ้น หรือบางครั้งก็จะกล่าวถึงที่มาของพระสูตรนั้น ๆ อย่างไรก็ตาม การอธิบายเพิ่มเติมที่วุ่นวายนี้ก็ยังอยู่ในขอบเขตของการอธิบายเนื้อหาเพียงเท่านั้น ไม่ได้มีการตัดหรือตัดแปลงฉากของเรื่องอันเป็นชื่อเมืองต่าง ๆ เลย เพราะถือว่าไม่ได้มีความสำคัญใด ๆ ที่จะต้องเปลี่ยนหรืออธิบายเพิ่มในส่วนนี้ ดังนั้น อรรถกถาหรือคัมภีร์ต่าง ๆ ที่ทำหน้าที่ขยายพระไตรปิฎกนั้นจึงยกเอา ฉาก กล่าวคือ ชื่อเมืองต่าง ๆ มาด้วย โดยไม่มีการเปลี่ยนแปลงและกลายเป็น “ฉาก” ที่ถูกใช้มาอย่างต่อเนื่องเมื่อมีการแต่งคัมภีร์อื่น ๆ ในเวลาต่อมา

นอกจากนี้แล้วชื่อเมืองต่าง ๆ เหล่านี้ยังปรากฏให้เห็นทั่วไปในคัมภีร์ของพุทธศาสนาเถรวาทต่าง ๆ ที่แต่งขึ้นมาภายหลัง เช่น ไตรภูมิโลกวิจิตร คัมภีร์มหาวงศ์ มูลศาสนาชินกาลมาลีปกรณ์ สังคีตยิวงศ์ และปรากฏในตำนานพื้นบ้านต่าง ๆ อีกหลายเรื่องด้วย ตำนาน

¹⁵ มูลนิธิมหาจุฬาราชวิทยาลัย, อุโปสถสูตร ใน พระไตรปิฎกและอรรถกถาแปล : พระสุดตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ตักนิบาต ภาค 1 เล่ม 3, 397.

¹⁶ นิธิ เอียวศรีวงศ์, “พระปฐมสมโพธิกถากับความเคลื่อนไหวทางศาสนาในต้นรัตนโกสินทร์,” ใน ปากไก่และใบเรือ: รวมความเรียงว่าด้วยวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ต้นรัตนโกสินทร์, 340.

พื้นบ้านต่าง ๆ เหล่านี้มีธรรมเนียมในการเขียนคือจะย้อนกลับไปเริ่มเล่าเรื่องตั้งแต่สมัยพุทธกาลว่าพระพุทธเจ้าทรงทำนายนการเกิดขึ้นของเมืองว่าอย่างไรบ้าง จากนั้นจึงเล่าถึงการกำเนิดเมืองเป็นลำดับต่อมา ดังนั้นในส่วนเริ่มแรกที่มีการย้อนกลับไปสมัยพุทธกาลย่อมปรากฏชื่อเมืองต่าง ๆ ใน “มัชฌิมประเทศ” เป็นฉากของการเล่าเรื่องในสมัยพุทธกาล ชื่อเมืองที่พบบ่อย เช่น พาราณสี ตำนานพื้นเมืองเหล่านี้ เช่น พื้นเมืองเชียงใหม่ จามเทวีวงศ์ ตำนานพระเจ้าเลียบโลก เป็นต้น

จะเห็นได้ว่าชื่อเมืองที่ปรากฏในงานเขียนเหล่านี้ส่วนใหญ่แล้วได้รับอิทธิพลมาจากเรื่องราวในพระไตรปิฎกหรืออรรถกถาอีกทอดหนึ่ง และเนื่องจากเรื่องราวเหล่านี้อ้างอิงอยู่กับคัมภีร์ทางศาสนาอย่างมากทำให้ชื่อเมืองหรือฉากเหล่านี้อยู่ในฐานะเมืองในอุดมคติ ผู้คนจึงมีสำนึกต่อเมืองต่าง ๆ เหล่านี้ไม่ต่างจาก “ฉาก” ในเรื่องเล่า ถึงแม้ว่าผู้คนจะคิดว่าเมืองเหล่านี้มีอยู่จริงเนื่องจากอ้างอิงอยู่กับคัมภีร์ทางศาสนาที่พวกเขาเชื่อว่าได้เล่าจากความจริงที่เคยเกิดขึ้น แต่ก็ เป็นความจริงในสมัยพุทธกาลที่ดำรงอยู่ในอดีตอันไกลโพ้น ระยะห่างทางเวลานี้จึงทำหน้าที่แยกความจริงในอดีตและความจริงในปัจจุบันขณะที่พวกเขารับรู้ออกจากกัน อย่างไรก็ตาม จากที่กล่าวมาทั้งหมดทำให้เห็นว่าสำนึกเกี่ยวกับความเป็นเมืองต่าง ๆ ในสมัยพุทธกาลหรือที่มีความเกี่ยวข้องกับพระพุทธเจ้าได้เกิดขึ้นมาบ้างแล้ว หากแต่ยังไม่ได้ชัดเจนมากนักโดยมีระยะห่างทางเวลาและมีลักษณะห่างจากความเป็นจริงในการรับรู้ของคนทั่วไป สำนึกดังกล่าวนี้ มีเฉพาะต่อความเป็นเมืองในสมัยพุทธกาลและใน “มัชฌิมประเทศ” เท่านั้น นั่นหมายถึงสำนึกดังกล่าว ไม่ได้ให้ความหมายต่อมัชฌิมประเทศในฐานะอาณาเขตที่ดำรงอยู่และสามารถติดต่อด้วยได้ในเวลานั้น

ในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ชื่อเมืองเหล่านี้ก็ยังปรากฏในงานเขียนทางศาสนาเรื่อยมา ดังเช่นปรากฏใน *ไตรภูมิโลกวิณีจฉัย* และใน *ปฐมสมโพธิกถา* เช่นเดิม ชื่อเมืองเหล่านี้ปรากฏในฐานะฉากของเรื่องเช่นเดียวกับงานเขียนทางศาสนาก่อนหน้านี้ใน *ปากไถ่และใบเรือ* นิธิ เอียวศรีวงศ์ ได้ให้ข้อเสนอที่น่าสนใจเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงรูปแบบของงานเขียนดังกล่าวนี้ เมื่อเทียบกับงานเขียนประเภทเดียวกันในสมัยก่อนหน้า กล่าวคือ คัมภีร์ทางศาสนาสมัยก่อนหน้า มีลักษณะเน้นไปในทางเนื้อหาเกี่ยวกับบอภิรกรรมค่อนข้างมาก เมื่อกล่าวถึงพระพุทธเจ้าก็เป็นไปในลักษณะธรรมประวัติที่เน้นเชื่อมโยงตัวพระพุทธเจ้าเข้ากับหลักธรรมแบบเป็นปริศนาธรรมหรือในบางครั้งเรื่องเล่าต่าง ๆ ก็สอดแทรกด้วยอิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์ แต่ในงานเขียนช่วงต้นรัตนโกสินทร์ นิธิ ได้มองว่ามีความเปลี่ยนแปลงในเชิงเหตุผลมากขึ้น กล่าวคือ มีการให้ความสำคัญกับความ เป็นมนุษย์ที่ดำรงอยู่ในโลกนี้มากกว่า ทั้งใน *ไตรภูมิโลกวิณีจฉัย* ที่การลำดับ

ของเรื่องให้ความสำคัญกับส่วนของโลกมนุษย์มากกว่า¹⁷ เช่น การอธิบายปรากฏการณ์ต่าง ๆ ของโลก และใน *ปฐมสมโพธิกถา* ที่เน้นความเป็นมนุษย์ในการเล่าประวัติของพระพุทธเจ้าในเชิง “ชีวประวัติ” มากกว่าในเชิง “ธรรมประวัติ”¹⁸ เหมือนอย่างแต่ก่อน

ในช่วงแรกสร้างกรุงรัตนโกสินทร์ ในสมัยรัชกาลที่ 1 ได้มีการสังคายนาพระไตรปิฎกขึ้น ด้วยเหตุผลที่เพิ่งสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์และเพื่อสร้างความชอบธรรมให้แก่การครองราชย์ในฐานะกษัตริย์ผู้ที่จะต้องอุปถัมภ์พุทธศาสนา ในการสังคายนาครั้งนี้ ได้มีการแต่งพงศาวดารขึ้นเพื่อเป็นการอธิบายให้เห็นถึงความสำคัญของการสังคายนาในครั้งนี้ โดยบรรยายถึงการสังคายนาพระไตรปิฎกในอดีตเรื่อยมาจนถึงในครั้งที่แตงนั้น พงศาวดารที่แตงนี้ชื่อว่า สังคัตติยวงศ์ รัชกาลที่ 1 ได้โปรดให้สมเด็จพระพนรัตน์ แต่งขึ้นเมื่อปี พ.ศ. 2332 ซึ่งในขณะนั้นยังเป็นพระพิมลธรรม สังคัตติยวงศ์นี้มีลักษณะเป็นพงศาวดาร เนื้อหากล่าวถึงการสังคายนาสามครั้งแรกในชมพูทวีป สี่ครั้งต่อมาในลังกา ครั้งที่แปดในล้านนา และครั้งที่เก้าในกรุงรัตนโกสินทร์ กล่าวถึงการตั้งพุทธศาสนาในลังกาวงศ์ของกษัตริย์ต่าง ๆ ในชมพูทวีป ในลังกา ในล้านนา ในอยุธยา อีกทั้งเรื่องการสร้างสถูปเจดีย์อื่น ๆ รวมไปถึงเรื่องการประดิษฐานพระธาตุในที่ต่าง ๆ

การกล่าวถึงชื่อเมืองต่าง ๆ ของชมพูทวีปในสังคัตติยวงศ์นั้นยังพบอยู่ทั่วไป เนื่องด้วยเป็นการเขียนพงศาวดารแบบจารีต ชื่อเมืองเหล่านี้จึงเป็นฉากของเรื่องเล่าเหมือนเช่นในคัมภีร์อื่น ๆ แต่หากพิจารณาแล้ว การเขียนสังคัตติยวงศ์นี้เริ่มมีการเขียนอ้างอิงถึงคัมภีร์อื่น ๆ มากขึ้นในที่นี้ไม่ได้หมายถึงการคัดลอกข้อความมาอ้างอิง หากแต่หมายถึงเมื่อจะอธิบายเหตุการณ์ใด ๆ ก็จะใช้ยกเอาข้อความหรือเรื่องราวจากคัมภีร์อื่นมาอ้างอิงด้วย เช่นเดียวกันกับจุดประสงค์หลักของสังคัตติยวงศ์ ที่เกิดขึ้นเพื่อใช้อ้างอิงถึงการทำสังคายนาครั้งที่เก้าอย่างยิ่งใหญ่และชอบธรรม อันผูกโยงไปถึงพระราชอำนาจและบารมีของกษัตริย์ผู้อุปถัมภ์

เนื้อความในสังคัตติยวงศ์ส่วนใหญ่เป็นการนำเนื้อความจากชินกาลมาลีปกรณ์มาเขียนไว้เกือบทั้งหมด มากถึง 6 ปริเฉท จากทั้งหมด 9 ปริเฉท¹⁹ มีเพียงสามปริเฉทหลังเท่านั้นที่เป็นเรื่องที่แตงขึ้น โดยมีเนื้อหาเกี่ยวกับพระราชพงศาวดารอยุธยา การสร้างกรุงรัตนโกสินทร์ การสังคายนาครั้งที่ 9 และจบด้วยคติปัญญาอันตรธาน ก่อนจะลงท้ายด้วยการอธิบายตามความปรารถนาของพระพิมลธรรมผู้แต่ง ดังนั้นความหมายของการปรากฏชื่อเมืองต่าง ๆ ของชมพูทวีปในสังคัตติยวงศ์ จึงมีความหมายไม่ต่างไปจากที่พบในคัมภีร์อื่น ๆ ดังที่ได้อธิบายไว้แล้ว

¹⁷ นิธิ เอียวศรีวงศ์, “โลกของนางนพมาศ,” ใน *ปากไก่และใบเรือ: รวมความเรียงว่าด้วยวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ต้นรัตนโกสินทร์*, 321.

¹⁸ นิธิ เอียวศรีวงศ์, “พระปฐมสมโพธิกถากับความเคลื่อนไหวทางศาสนาในต้นรัตนโกสินทร์,” ใน *ปากไก่และใบเรือ: รวมความเรียงว่าด้วยวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ต้นรัตนโกสินทร์*, 349.

¹⁹ สมิทธ์ ถนอมศาสนะ, “การเปลี่ยนความหมายของการสังคายนาพระไตรปิฎกครั้งที่ 8 ในสมัยรัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 5 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์,” *วารสารวิจัยศิลป์* 4, ฉ. 1 (มกราคม-มิถุนายน 2556): 346.

ในตอนต้น ดังนั้นแล้ว สันคีติยวงศ์นี้ได้สะท้อนให้เห็นอะไรในการเปลี่ยนแปลงความคิดของชนชั้นนำต่ออินเดียได้บ้าง

การอ้างอิง “อินเดีย” เพื่อสถาปนาอำนาจการเมือง

หากพิจารณาถึงหน้าที่ของสันคีติยวงศ์แล้ว งานเขียนนี้เกิดขึ้นเพื่อตอบสนองอุดมการณ์ทางการเมืองของพระมหากษัตริย์ที่เพิ่งขึ้นครองราชย์ใหม่เป็นครั้งแรกของกรุงรัตนโกสินทร์ ในช่วงเวลานั้นพุทธศาสนาได้ถูกใช้เป็นอุดมการณ์หลัก พระมหากษัตริย์เปรียบดั่งพระโพธิสัตว์ที่จะต้องช่วยเหลือพุทธศาสนา²⁰ การสังคายนาพระไตรปิฎกจึงเกิดขึ้นเพื่อรองรับคติดังกล่าวนี้ เพื่อแสดงถึงอำนาจบารมีของพระมหากษัตริย์โพธิสัตว์ เช่นเดียวกับกับสันคีติยวงศ์ที่เกิดขึ้นเพื่อทำหน้าที่ในการบรรยายถึงความชอบธรรมในการสังคายนาในครั้งนี้ หากเป็นเช่นนั้นแล้ว เมื่อพิจารณาเนื้อหาของสันคีติยวงศ์ในปริเฉทที่ 7-9 อันเป็นส่วนที่แต่งขึ้นโดยไม่ได้ยกมาจากชินกาลมาลีปกรณ์เป็นส่วนใหญ่แล้ว ก็พบว่าล้วนแล้วแต่เชื่อมโยงไปสู่การทำสังคายนาทั้งสิ้น กล่าวคือในปริเฉทที่ 7 เล่าถึงการเกิดขึ้นและล่มสลายของกรุงศรีอยุธยา ปริเฉทที่ 8 เล่าถึงการสร้างกรุงรัตนโกสินทร์และการทำสังคายนา และปริเฉทที่ 9 เล่าถึงเรื่องปัญจอนัตตธานและคำอธิบายของผู้แต่ง

ในปริเฉทส่วนหลังนี้มีความน่าสนใจโดยเฉพาะอย่างยิ่งในปริเฉทที่ 8 ที่ว่าด้วยการสร้างกรุงรัตนโกสินทร์ ว่าด้วยเหตุการณ์ต่าง ๆ และการสังคายนาครั้งที่ 9 เนื้อหาในปริเฉทนี้เป็นหลักฐานที่แสดงให้เห็นว่า สันคีติยวงศ์ถูกเขียนขึ้นเพื่อสร้างความชอบธรรมให้แก่พระมหากษัตริย์รัชกาลที่ 1 และวังหน้าของกรุงรัตนโกสินทร์ได้อย่างชัดเจน กล่าวคือเริ่มต้นด้วยการเล่าถึงการรวบรวมไพร่พล การปราบศัตรู แล้วสร้างกรุง สร้างวัดวาอาราม ทำนุบำรุงพุทธศาสนา และเป็นผู้มีบารมีเป็นพระโพธิสัตว์หน่อพุทธางกูร²¹ เรื่อยมาจนถึงการโปรดให้สังคายนาด้วยเหตุผลว่า “สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินทั้ง ๒ พระองค์ นั้น ทรงทราบว่พระไตรปิฎกคือ พระพุทธวจนะทั้งหลายมีอักษรอันวิปลาสฉิบหายแล้ว ก็มีพระหฤทัยไหวหวั่นด้วยความรักพระศาสนา อย่างยิ่ง จึงทรงดำริว่า ควรเราทั้งหลายจะทำ พระพุทธวจนะให้เจริญ พระพุทธวจนะเป็นของหาที่เปรียบมิได้ มีอักษรพิรุณฉิบหายเสียแล้วก็จะไม่มีที่พึ่งแล”²² ตลอดทั้งปริเฉทนี้นอกจากกล่าวถึงเรื่องการสังคายนาแล้ว ก็จะเป็นการบรรยายบารมีของรัชกาลที่ 1 และวังหน้า รวมไปถึงเหตุการณ์ต่าง ๆ ด้วยปาฏิหาริย์ตามแบบของการเขียนพงศาวดารแบบจารีต

²⁰ เรื่องเดียวกัน, 348.

²¹ กรมศิลปากร, กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์, *วรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์* (กรุงเทพฯ: กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์, 2536), 248.

²² เรื่องเดียวกัน, 260.

นอกจากสังคีตยวงค์จะสร้างความชอบธรรมและบารมีให้กับกษัตริย์โดยการบรรยายลักษณะอันมีบารมีแบบพระโพธิสัตว์รวมถึงการพรรณนาด้วยปาฏิหาริย์ต่าง ๆ แล้ว อีกลักษณะหนึ่งที่น่าสนใจคือ การแก้ต่างให้กับรัชกาลที่ 1 และวังหน้า ผ่านกรณีการหลังน้ำอุทกโศกในการถวายพระวิหารพระอาราม กล่าวคือ เมื่อมีการสร้างอารามและวิหารเสร็จแล้ว รัชกาลที่ 1 และวังหน้าได้หลังน้ำชื่อว่า อุทกโศก เพื่อแสดงการถวายวิหารนั้นให้สำเร็จตามขนบประเพณี โดยได้หลังน้ำตกลงบนมือพระสงฆ์ แต่ก็ได้มีการทักท้วงจากพระภิกษุรูปอื่น ๆ ว่าไม่ถูกต้อง จะต้องหลังน้ำให้ตกลงบนมือพระพุทธรูปจึงจะถูกต้องเหมือนที่เคยทำตาม ๆ กันมาแต่ครั้งก่อน “แท้จริงภิกษุสงฆ์ที่ได้พิจารณาบาลีก็มีความคิดต่างไป ก็มาห้ามเสียซึ่งคำว่า ให้หลังน้ำนั้นตกในพระหัตถ์พระพุทธรูป เหมือนนัยในก่อน ๆ เป็นจิตไม่สะอาดให้ทำตัญญุก่อนครั้งวาระที่ ๒ เกิด”²³ จากข้อความดังกล่าวสะท้อนให้เห็นว่ามีการถกเถียงหรือการไม่เห็นพ้องต้องกันในหมู่ภิกษุขณะนั้นถึงธรรมเนียมปฏิบัตินี้ ทำให้เห็นถึงพระราชอำนาจในราชสำนักที่ยังไม่มั่นคงของทั้งสองพระองค์ การไม่ยอมรับพระราชประเพณีนี้มีอยู่ในหมู่ประชาชนทั่วไปด้วย “ชนทั้งหลายอื่นได้สร้างพระอารามพระวิหารแลบริเวณเป็นต้น เมื่อจะอุทิศถวายแก่พระสงฆ์ จึงได้หลังน้ำให้ตกลงในพระหัตถ์พระพุทธรูปเป็นต้น”²⁴ นอกจากนี้ การทักท้วงที่เกิดขึ้นทำให้ต้องงดเว้นการหลังอุทกโศกตกลงบนมือพระภิกษุตามที่ทรงปรารถนาไปถึงสองครั้ง จนในครั้งที่สามจึงได้กระทำตามประสงค์ “ครั้งถึงวันอัฐมิมิจจึงได้หลังน้ำชื่ออุทกโศกให้ตกลงในพระหัตถ์สมเด็จพระสังฆราชทั้ง ๒ พระองค์อันเป็นประธาน ดังองค์สมเด็จพระพุทธเจ้าในวาระที่ ๓ โดยสมพระมโนรถแล”²⁵ ด้วยเหตุนี้เองการแก้ต่างให้การกระทำที่ไม่ถูกยอมรับของรัชกาลที่ 1 และวังหน้า ในหมู่พระสงฆ์และประชาชน จึงจำเป็นต้องเกิดขึ้นเพื่อสร้างคำอธิบายใหม่ของราชประเพณีนี้

การแก้ต่างดังกล่าวเกิดขึ้นและถูกเขียนลงในสังคีตยวงค์ เพื่อสร้างความชอบธรรมให้แก่รัชกาลที่ 1 และวังหน้า ว่าเป็นการกระทำที่ถูกต้องแล้ว ในกรณีที่หลังน้ำอุทกโศกนี้ให้ตกลงบนมือของพระภิกษุ ไม่ใช่ตกลงบนมือของพระพุทธรูปอย่างที่โต้แย้งมา โดยที่น่าสนใจคือการแก้ต่างนี้ พระพิมพ์ลธรรมได้ยกเอากรณีของพระเจ้าพิมพิสารและพระราชทานนามปิยดิชราชมาใช้อ้างอิงในการแก้ต่าง โดยได้กลับไปค้นดูในคัมภีร์ต่าง ๆ ทั้งหลายเพื่อตรวจสอบความถูกต้องและสุดท้ายแล้วจึงได้รับรองถึงความถูกต้องชอบธรรมของรัชกาลที่ 1 และวังหน้าในการหลังน้ำอุทกโศกตกลงบนมือพระภิกษุเพื่อถวายพระอาราม “ฝ่ายภิกษุสงฆ์มีสมเด็จพระสังฆราชเป็นประธานได้ระลึกดูในคัมภีร์ทั้งหลาย หลายคัมภีร์ได้พิจารณาดูบาลีแล้วก็หาสงสัยมิได้ ในวาระที่ ๓ จึงทูลพระราชทานเจ้านั้นว่า จิตบริสุทธิ์เหมือนนิพพานครั้งประภมได้ทำแล้วดังนั้น คือหลังน้ำอุทกโศก

²³ เรื่องเดียวกัน, 263.

²⁴ เรื่องเดียวกัน, 264.

²⁵ เรื่องเดียวกัน.

ให้ตกลง”²⁶ นอกจากนี้ พระพิมลธรรมยังเน้นย้ำถึงความถูกต้องของการหลั่งน้ำอุทิศโทษนี้ โดยเชื่อมโยงว่าเป็นการกระทำที่เป็นแบบที่ถูกต้องดั้งเดิม ตามแบบที่กษัตริย์ผู้เป็นพระโพธิสัตว์ในอดีตทำกันเรื่อยมาตั้งแต่ครั้งแรก “ครั้นทรงทราบแล้วว่าการถวายอารามพระวิหารแล บริเวณกุฎีเป็นอาทิทั้งหลายแก่ภิกษุสงฆ์ มีพระพุทธรองค์เป็นประธานจึงได้หลั่งน้ำเรียกอุทิศโทษให้ตกลงในพระหัตถ์พระภิกษุสงฆ์ ก็เหมือนกับพระเจ้าพิมพิสารได้ถวายเวฬุวันทานครั้งแรกมา ส่วนสมเด็จพระอนุชาธิราชเจ้าทรงปรารถนาอยู่ เพื่อจะหลั่งน้ำนั้นให้ตกลงในฝ่ามือของภิกษุสงฆ์ เมื่อจะถวายพระอารามเป็นต้นนั้น ก็ทรงทำเหมือนพระราชาทเวานัมปิยดิชราชได้ถวายมหาเมฆอุทาน”²⁷ จะเห็นว่า พระพิมลธรรมให้ความสำคัญกับตัวพระมหากษัตริย์ในคัมภีร์เป็นอย่างมาก โดยกล่าวถึงและใช้เปรียบเทียบรัชกาลที่ 1 และวังหน้า ว่ามีการกระทำพระราชประเพณีดังเช่นเดียวกับพระเจ้าพิมพิสารและพระราชาทเวานัมปิยดิชราช การเปรียบเทียบนี้ปรากฏตลอดเกือบครึ่งปริเฉท โดยเปรียบเทียบว่า รัชกาลที่ 1 เป็นดังพระเจ้าพิมพิสาร และวังหน้าเป็นดังพระราชาทเวานัมปิยดิชราช

เป็นที่น่าสนใจว่า การยกตัวอย่างเพื่ออ้างอิงและใช้แก้ต่างนี้ พระพิมลธรรมไม่กล่าวถึงและไม่นำกรณีตัวอย่างของกษัตริย์ในสมัยอยุธยามาเขียนเลย นั่นอาจเป็นเพราะพระพิมลธรรมต้องการจะเชื่อมโยงกับความสูงส่งและความเป็นโพธิสัตว์ของพระเจ้าพิมพิสารและพระราชาทเวานัมปิยดิชราช การเชื่อมโยงดังกล่าวนี้เป็นสิ่งที่พบได้ในพงศาวดารประวัติศาสตร์แบบ “มหาวงศ์” ที่อนุญาตให้กษัตริย์สามารถเชื่อมโยงตัวเองกับกษัตริย์โพธิสัตว์ผู้ยิ่งใหญ่ในอดีตได้ แม้ว่าจะไม่ได้สืบสายเลือดเดียวกัน โดยผ่านคติเรื่องการกลับชาติมาเกิดของพระโพธิสัตว์²⁸ มากกว่าที่จะเชื่อมโยงกับกษัตริย์ในราชวงศ์สมัยอยุธยาที่ได้ล่มสลายไปแล้ว แต่ในขณะเดียวกัน ธรรมเนียมในการหลั่งน้ำลงบนมือพระภิกษุเมื่อถวายพระอารามนั้นไม่เป็นที่ยอมรับและแพร่หลายในปลายอยุธยาเท่าไรนัก สังเกตได้จากการที่ พระพิมลธรรมได้เขียนไว้ว่า “แท้จริงภิกษุสงฆ์ที่ได้พิจารณาบาลีก็มีความคิดต่างไป ก็มาห้ามเสียซึ่งคำว่า ให้หลั่งน้ำนั้นตกในพระหัตถ์พระพุทธรูป เหมือนนัยในก่อน ๆ”²⁹ และ “ชนทั้งหลายอื่นได้สร้างพระอารามพระวิหารแลบริเวณเป็นต้น เมื่อจะอุทิศถวายแก่พระสงฆ์ จึงได้หลั่งน้ำให้ตกลงในพระหัตถ์พระพุทธรูปเป็นต้น”³⁰ แสดงให้เห็นว่าทั้งพระสงฆ์และประชาชนต่างก็ไม่คุ้นชินกับประเพณีดังกล่าว การแก้ต่างและสร้างความชอบธรรมของราชประเพณีนี้ จึงหมายถึงการต่อสู้ทางความคิดและการพยายาม

²⁶ กรมศิลปากร, กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์, *วรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์*, 263.

²⁷ เรื่องเดียวกัน.

²⁸ แพทริก โจรี, *ทฤษฎีกษัตริย์โพธิสัตว์ เวสสันดรชาดกในประวัติศาสตร์ไทย*, บรรณาธิการโดย ปาสูกา ศิริพฤษ, แปลโดย ชิตฐิตา ชัมเจริญ (กรุงเทพฯ: อิลลูมิเนชั่นส์ เอดิชั่นส์, 2563), 118.

²⁹ เรื่องเดียวกัน, 263.

³⁰ เรื่องเดียวกัน, 264.

สร้างการยอมรับให้เกิดขึ้นภายในหมู่พระสงฆ์และประชาชน การยอมรับนี้มีได้หมายถึงการยอมรับราชประเพณีที่รัชกาลที่ 1 และวังหน้าปฏิบัติเท่านั้น หากแต่ยังหมายถึงการยอมรับพระราชอำนาจในทางศาสนาอีกด้วย ดังที่พระพิมลธรรมได้เขียนถึงความปรารถนาว่า “ครั้งนั้นแท้จริงการถวายทานอื่น ๆ มีการหลั่งน้ำชื้ออุทิสอกกเป็นต้น บรรดาการกุศลกรรมทุกอย่างของสมเด็จพระมหากษัตริย์เจ้าทั้ง ๒ พระองค์ ก็ได้ปรากฏในคราวนี้แลสืบ ๆ ต่อ ๆ ไปในอนาคตกาลบังเกิดที่หลายผู้หวังมรรคผลเพื่อตน บรรดาเกิดมาภายหลังได้รู้พระราชพิธีนั้นแล้ว ก็ให้ฟังทำเหมือนสมเด็จพระมหากษัตริย์เจ้าทั้ง ๒ พระองค์อันถวายพระวิหารด้วยน้ำชื้ออุทิสอกกอันคล้ายการพระราชพิธีพิสารแลพระราชทาน้ำมันปิยติสแล”³¹ ข้อขัดแย้งนี้ยังเห็นได้จากความคิดของพระพิมลธรรมที่แน่นอนว่าไม่เห็นด้วยกับประเพณีเดิม โดยถึงขั้นกล่าวว่าไม่เป็นไปตามพระบาลีและไม่เป็นประเพณีบังเกิด “การทำดั่งนั้นก็เหมือนไม่เหมือนในพระบาลีแลพระอรุณกถาทั้งหลายการนั้นมีได้ควร เพราะเหตุไรเล่า คือไม่เป็นประเพณีบังเกิด”³²

การแก้ต่างเรื่องการหลั่งน้ำอุทิสอกกนี้ นอกจากที่พระพิมลธรรมจะได้ยกตัวอย่างและแสดงให้เห็นว่า พระราชประเพณีที่ รัชกาลที่ 1 และวังหน้าได้ทำนั้นถูกต้องแล้ว โดยนำไปเปรียบกับพระเจ้าพิมพิสารและพระราชทาน้ำมันปิยติส ยังมีการยกเอาเรื่อง วิหารทาน โดยรวบรวมมาจากคัมภีร์ต่าง ๆ มาประกอบและอธิบาย โดยให้เนื้อที่แก่เรื่องวิหารทานนี้ถึงครึ่งปริเฉท จะเห็นว่า พระพิมลธรรมให้ความสำคัญกับการเขียนเรื่องวิหารทานนี้มาก ในฐานะที่เป็นเนื้อความที่ไปสนับสนุนข้อแก้ต่างเรื่องน้ำอุทิสอกก เนื้อหาในวิหารทานนี้กล่าวถึงเรื่องราวของการถวายพระวิหาร พระอาราม การถวายศาสนสถานในสมัยต่าง ๆ ของบุคคลสำคัญในคัมภีร์ เช่น พระเจ้าพิมพิสาร พระราชทาน้ำมันปิยติส ว่ามีธรรมเนียมและพิธีกรรมอย่างไร โดยเฉพาะเมื่อกล่าวถึงแต่ละตัวอย่าง ก็จะอธิบายว่าการให้ทานประเภทนั้น ๆ จะต้องหลั่งน้ำชนิดใด มีสองส่วนใหญ่ ๆ ที่สำคัญ ส่วนแรกกล่าวถึงพระเจ้าพิมพิสารถวายเวฬุวันแก่พระพุทธเจ้า ส่วนต่อมากกล่าวถึง พระราชทาน้ำมันปิยติสถวายมหาเมฆวนุชยานแก่พระมหินทเถระ โดยทั้งสองส่วนนี้ล้วนแต่ถูกนำมาใช้อ้างถึงดังที่กล่าวไปแล้วข้างต้น อาจกล่าวได้ว่า เรื่องวิหารทานนี้ พระพิมลธรรมตั้งใจที่จะนำมาเขียนเพื่อเสริมให้ข้อแก้ต่างมีความน่าเชื่อถือ โดยก่อนที่จะเริ่มเขียนเรื่องวิหารทานนี้ พระพิมลธรรมได้ระบุไว้อย่างชัดเจนว่าเป็นสิ่งที่รัชกาลที่ 1 และวังหน้าได้ฟังมา “เรื่องวิหารทาน ที่สมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน ทั้ง ๒ พระองค์ได้ทรงสดับนั้นมิปรากฏในคัมภีร์ทั้งหลายมีสัมปติยมหานิทานเป็นต้น จริงอยู่ วิหารทานนี้ พระอรุณกถาจารย์ทั้งหลายผู้มีปัญญาดีได้กล่าวไว้ดั่งนี้ว่า...”³³ แสดงให้เห็นว่าพระพิมลธรรมต้องการสื่อว่าสิ่งที่แก้ต่างนั้นไม่ได้กล่าวอย่างไม่มีหลักฐาน หากแต่มีสิ่งที่อ้างอิงได้จากตัวอย่างที่ได้รวบรวมมาจากคัมภีร์ต่าง ๆ

³¹ เรื่องเดียวกัน.

³² เรื่องเดียวกัน.

³³ กรมศิลปากร, กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์, วรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์, 277-278.

เพื่อเสริมให้ข้อแก้ต่างมีน้ำหนักมากขึ้น ท่ามกลางความไม่นิยมเท่าใดนักต่อราชประเพณีอย่างใหม่
ในหมู่ประชาชนและพระสงฆ์บางกลุ่ม

การแก้ต่างนี้มีความสำคัญต่อรัชกาลที่ 1 ในฐานะกษัตริย์ที่อุปถัมภ์พุทธศาสนาเป็น
อย่างมาก การย้อนกลับไปอ้างอิงถึงกษัตริย์ในพุทธกาลอย่างพระเจ้าพิมพิสารนั้น ย่อมแสดงถึง
ความชอบธรรมอย่างยิ่งในการเป็นแบบกษัตริย์โพธิสัตว์ของรัชกาลที่ 1 โจรี ได้กล่าวว่
สังคิตยวงศ์ เป็นพงศาวดารประวัติศาสตร์แบบ “มหาวงศ์”³⁴ ที่มีลักษณะการเขียนโดยมักเชื่อมโยง
ตัวกษัตริย์เข้ากับกษัตริย์ที่ยิ่งใหญ่ในอดีตผ่านการกลับชาติมาเกิด ในที่นี้พระเจ้าพิมพิสารได้เชื่อมโยง
รัชกาลที่ 1 กับพระเจ้าพิมพิสาร แต่การเชื่อมโยงนี้เป็นการเชื่อมโยงเฉพาะพระราชประเพณี
การหลั่งน้ำเมื่อกำหนดเท่านั้นว่า “เป็นเหมือนเมื่อครั้งที่” พระเจ้าพิมพิสารได้กระทำไว้ ดังนั้นแล้ว
การเชื่อมโยงนี้สะท้อนให้เห็นถึงความหมายที่เปลี่ยนไป กล่าวคือ จากเดิมเป็นการเชื่อมโยง
โดยตรงผ่านการอ้างถึงความเป็นพระโพธิสัตว์ เช่น พระเวสสันดร เป็นต้น เปลี่ยนไปเป็น
การเชื่อมโยงเพียงแค่อ้างอิงเพื่อเป็นตัวอย่างของการกระทำเท่านั้น ฉากของวิหารทานนี้
ส่วนใหญ่เป็นฉากในชมพูทวีป ทั้งกรุงมถุ กรุงราชคฤห ลังกา เรื่องวิหารทานก็เช่นเดียวกัน
ที่ถูกใช้เพื่ออ้างอิงเพื่อสร้างความชอบธรรมเท่านั้น ดังนั้นการย้อนกลับไปอ้างอิงพระเจ้าพิมพิสาร
และพระราชทานทานบิณฑบาตด้วยลักษณะราวกับเชื่อว่าเป็นกษัตริย์ที่มีตัวตนอยู่ในอดีตจริง ๆ
เพื่อเป็นตัวอย่างนี้ จึงไม่ได้มีลักษณะของการอ้างบารมี หากแต่เป็นการยกมาอ้างในลักษณะ
“กรณีศึกษา” มากกว่า ดังนั้นแล้ว ฉาก ของเรื่องวิหารทานนี้จึงกลายเป็นเมืองที่ดูเหมือนว่า
เริ่มมีตัวตนชัดเจนมากขึ้นตามไปด้วย

จาก ไตรภูมิโลกวิจิตร ถึง ปฐมสมโพธิกถา: ว่าด้วยความชัดเจนและความสมจริงของ เมืองในอินเดีย

ไตรภูมิโลกวิจิตร เรียบเรียงขึ้นตามพระราชประสงค์ของรัชกาลที่ 1 แบ่งเป็น 2 ส่วน
ซึ่งต่างกันเพียง 19 ปี ส่วนแรกนั้นเรียบเรียงขึ้นในปี พ.ศ. 2326 จากนั้นทรงมีพระราชประสงค์
ให้ปรับแก้ใหม่ ในปี พ.ศ. 2345 เป็นส่วนที่สอง โดยพระยารธรรมปริชา (แก้ว)³⁵ ทั้งสองส่วนนี้
มีเนื้อหาไม่ต่างกันมากนัก เพียงแต่ดัดแปลงเพื่อให้ตรงกับ กถา ภาษาบาลีที่แทรกเอาไว้และ
อธิบายเพิ่มเติมให้ละเอียดขึ้นในบางส่วน เรื่องราวทั่วไปเน้นไปที่การอธิบายโลก มุ่งเสนอ
ความรู้ทางโลกศาสตร์ อธิบายสัจธรรมและปรากฏการณ์ต่าง ๆ ในโลก ตลอดจนภพภูมิต่าง ๆ
แต่ที่เน้นมากที่สุดคือส่วนที่เกี่ยวกับมนุษย์ ไตรภูมิโลกวิจิตร นี้มีทั้งหมด 60 ผู้ที่นำเสนอ
โดยกล่าวถึงชื่อเมืองต่าง ๆ ใน “มัชฌิมประเทศ” ก็คือผู้คนที่ 4 เมื่อตรวจดูแล้วทั้งสองผู้ พบว่า

³⁴ แพทริก โจรี, *ทฤษฎีกษัตริย์โพธิสัตว์ เวสสันดรชาดกในประวัติศาสตร์ไทย*, 116.

³⁵ นิยะดา เหล่าสุนทร, *ไตรภูมิโลกวิจิตรกถา ส่วนที่ 1* (กรุงเทพฯ: ลายคำ, 2555), 13-14.

กล่าวถึงเมืองต่าง ๆ อันเป็นมหานครใหญ่ทั้งหมด 21 เมืองอย่างตรงกัน แม้ว่าในผูกที่หนึ่ง จะบอกแต่เพียงชื่อเมือง 21 เมืองเท่านั้น ส่วนในผูกที่สองกล่าวถึง “โสฬสมหานคร” คือเมืองใหญ่ ทั้ง 16 เมือง และนับรวมมหานครอีก 5 เมืองเข้าด้วย รวมเป็น 21 เมือง เท่ากับจำนวนที่ปรากฏ ในผูกแรก อย่างไรก็ตามจำนวนของเมืองนั้นไม่สำคัญเท่ากับการปรากฏชื่อเมืองในงานเขียน ดังกล่าว รวมถึงมีการพรรณนาอย่างละเอียดด้วย นี่จึงแสดงให้เห็นถึงความสนใจที่มากขึ้นของ ชนชั้นนัาสยามในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ที่มีต่อเมืองต่าง ๆ ใน “มัชฌิมประเทศ” ถึงแม้ว่าความสนใจ ดังกล่าวจะจำกัดอยู่ในเฉพาะด้านศาสนา แต่ด้วยลักษณะของ *ไตรภูมิโลกวินิจฉัย* ที่เน้นการอธิบาย โลกมนุษย์และความเป็นไปของโลก จึงทำให้เมืองต่าง ๆ ที่ถูกกล่าวถึง ดูเหมือนว่าได้ดำรงอยู่ อย่างแท้จริงในคติจักรวาลแบบพุทธศาสนา และได้ดำรงอยู่ในอดีตสมัยพุทธกาลหรือเก่าแก่ กว่านั้น เนื่องจากการอธิบายเมืองต่าง ๆ เหล่านี้ ใน *ไตรภูมิโลกวินิจฉัย* ได้มีการอธิบายถึงที่มา ของเมืองโดยละเอียด โดยยกเอาพระสูตรและชาดกมาอ้างอิงด้วยในสำนวนที่สอง³⁶

ส่วนใน *ปฐมสมโพธิกถา* แต่งขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 3 พระนิพนธ์ในสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส เป็นเรื่องราวเกี่ยวกับพุทธประวัติของพระพุทธเจ้าเป็นส่วนใหญ่และ การทำนายอนาคตของพุทธศาสนา ส่วนที่เน้นมากคือส่วนเรื่องราวของพระพุทธเจ้าตั้งแต่ ตรีศกุลก่อนที่พระองค์จะประสูติไปจนถึงการสั่งสอน เผยแผ่ศาสนา และการปรินิพพาน เช่นเดียวกับ *ไตรภูมิโลกวินิจฉัย* นิธิ มองว่าใน *ปฐมสมโพธิกถา* มีลักษณะของโครงเรื่องที่ แสดงให้เห็นถึงความเป็น “ชีวประวัติ” ของพระพุทธเจ้ามากกว่าที่จะเป็น “ธรรมประวัติ” ในการเขียน พุทธประวัติเมื่อเทียบกับแบบเดิม³⁷ ดังนั้นโครงเรื่องที่เน้นความเป็นมนุษย์มากขึ้นผ่าน “ชีวประวัติ” นี้ จำเป็นที่จะต้องอาศัย “ฉาก” ของเรื่องที่สัมพันธ์กับพระพุทธเจ้าในสมัยพุทธกาล ชื่อเมืองต่าง ๆ จึงปรากฏให้เห็นอยู่บ่อยครั้งตลอดแทบทั้งเรื่องและกลายเป็นส่วนหนึ่งของเรื่องที่มีความสำคัญ มากขึ้นเมื่อเทียบกับงานเขียนแบบเดิม ทั้งนี้เป็นเพราะเมืองต่าง ๆ เหล่านี้จะต้องทำหน้าที่เป็น ฉากที่รองรับตัวละครที่มีความเป็นมนุษย์มากขึ้น และเพื่อให้สามารถรองรับความเป็น “ชีวประวัติ” ของพระพุทธเจ้าได้อย่างสมเหตุสมผลในโครงเรื่องแบบใหม่นี้

จากที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ จะเห็นว่า เริ่มมีการให้ความสนใจในการอธิบายเมืองต่าง ๆ ในมัชฌิมประเทศอย่างละเอียดมากขึ้น ใน *ไตรภูมิโลกวินิจฉัย* และเมืองต่าง ๆ ในสมัยพุทธกาล ที่ปรากฏใน *ปฐมสมโพธิกถา* ก็ได้กลายเป็น “ฉาก” ที่มีความสมจริงมากขึ้นในพุทธประวัติแบบ ชิวประวัติ ใน *สังคีตยวงศ์* ก็แสดงให้เห็นว่า “ฉาก” อันเป็นเมืองต่าง ๆ นั้นเริ่มมีตัวตนที่ชัดเจน มากขึ้นในฐานะที่เป็นฉากของเรื่องวิหารทานที่ถูกใช้อ้างอิงอย่างมีเหตุมีผลมากขึ้น ดังนั้นจึง อาจกล่าวได้ว่า เมืองในคัมภีร์ทางศาสนาของพุทธเถรวาทนั้นเป็นที่รับรู้มาแล้วตั้งแต่สมัย

³⁶ เรื่องเดียวกัน, 25.

³⁷ นิธิ เอียวศรีวงศ์, “พระปฐมสมโพธิกถากับความเคลื่อนไหวทางศาสนาในต้นรัตนโกสินทร์,” ใน *ปากไถและใบเรือ: รวมความเรียงว่าด้วยวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ต้นรัตนโกสินทร์*, 349.

อยุธยาเรื่อยมาจนถึงช่วงรัชกาลที่ 3 ชื่อเมืองเหล่านี้ ปรากฏทั้งในพระสุทธอรธกถาและที่สำคัญคือชาดก ที่ได้ถูกถ่ายทอดผ่านการเทศนาตามวัดต่าง ๆ ทั่วไป ดังนั้นในหมู่มุขมนตรีชั้นน่านสยามอย่างน้อยในช่วงปลายอยุธยาจนถึงช่วงรัชกาลที่ 3 จึงเริ่มมีความคิดเกี่ยวกับดินแดนต่าง ๆ ในอนุทวีปอินเดีย โดยเริ่มคลี่คลายจากเมืองในตำนานอันเลื่อนรางและค่อย ๆ กลายมาเป็นเมืองที่มีตัวตนที่ชัดเจนมากยิ่งขึ้น กล่าวคือ เมืองต่าง ๆ ในฐานะ “ฉาก” นี้ดำรงอยู่เรื่อยมาตั้งแต่ในพระไตรปิฎกจนถึงคัมภีร์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นภายหลัง ชื่อเมืองเหล่านี้ไม่ได้เปลี่ยนแปลงเลย หากแต่สิ่งที่เปลี่ยนไปคือการให้ความหมายต่อ “ฉาก” ดังกล่าว ที่ถูกให้ความสนใจมากขึ้น นี่จึงสะท้อนให้เห็นการคลี่คลายของความหมายดังกล่าวอย่างช้า ๆ จากเมืองอันศักดิ์สิทธิ์ในจินตนาการมาสู่เมืองที่เริ่มมีตัวตนมากขึ้น ผ่านการพิจารณาหลักฐานคือคัมภีร์ของพุทธศาสนา ดังที่ได้กล่าวไปแล้วข้างต้น

กล่าวโดยสรุปคือ คัมภีร์ทางศาสนาในฐานะวรรณกรรมพุทธศาสนาที่กล่าวมาทั้งหมดนี้เป็นหลักฐานอย่างดีที่สามารถสะท้อนให้เห็นถึงมุมมองของชนชั้นน่านสยามต่ออินเดียในช่วงเวลาดังกล่าว ชนชั้นน่านเป็นต้นว่า รัชกาลที่ 1 สมเด็จพระพนรัตน์ (พระพิมลธรรม) พระยาธรรมปรีชา (แก้ว) สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ทั้งในฐานะผู้อุปถัมภ์และผู้แต่งคัมภีร์เหล่านี้ ในมุมมองที่เริ่มเปลี่ยนจากดินแดนศักดิ์สิทธิ์ในจินตนาการมาเป็นดินแดนที่เริ่มมีตัวตนมากขึ้น ที่สะท้อนผ่านรูปแบบการเขียนที่เปลี่ยนไปในเชิงเหตุผลมากกว่าเดิม ประกอบกับการอธิบายเมืองต่าง ๆ ในฐานะฉากของเรื่องราวอย่างละเอียดและสมจริงขึ้น จึงทำให้เห็นได้ว่า มุมมองของชนชั้นน่านดังกล่าวต่ออินเดียได้เริ่มชัดเจนขึ้นแล้ว

อย่างไรก็ตามการพิจารณาถึงสำนึกของชนชั้นน่านในช่วงเวลาที่ศึกษาที่มีต่อ “อินเดีย” นั้นไม่สามารถที่จะพิจารณาจากชื่อเมืองต่าง ๆ ในตำนานหรือคัมภีร์ทางศาสนาแต่เพียงประการเดียวได้ทั้งหมด ดังนั้นเราจึงควรพิจารณาเมืองต่าง ๆ ในเอเชียใต้ในฐานะเมืองที่มีการติดต่อกับชายกับชุมชนในแถบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาในช่วงอยุธยาถึงต้นรัตนโกสินทร์ เพื่อที่จะทำให้เห็นสำนึกของผู้คนในแถบนี้ว่าสำนึกต่อเมืองต่าง ๆ เหล่านี้อย่างไร และต่างจากสำนึกต่อเมืองในคัมภีร์ทางศาสนาหรือไม่ และหากมีสำนึกที่ต่างกัน การให้ความหมายต่อเมืองในคัมภีร์ทางศาสนากับเมืองที่เป็นเมืองค้าขายจะวางซ้อนทับอยู่บนพื้นที่เดียวกันหรือแยกออกจากกัน การทราบถึงการให้ความหมายต่อสำนึกดังกล่าวนี้ จะทำให้สามารถเข้าใจถึงพื้นฐานของความคิดที่มีต่อดินแดนในแถบเอเชียใต้ ซึ่งต่อมาจะได้กลายเป็นรากฐานของความคิดที่มีต่อรัฐต่าง ๆ ในอินเดียและรวมถึงที่มีต่อ “อินเดีย” ในเวลาต่อมา

สำนักต่อรัฐในอินเดีย ในฐานะเมืองท่าและเมืองแห่งศาสนา: ภาพสะท้อนการค้าและโลกกว้างของชนชั้นนำไทยสมัยปลายอยุธยาถึงต้นรัตนโกสินทร์

จากที่กล่าวไปข้างต้นแล้วว่า คัมภีร์ทางศาสนาตั้งแต่สมัยอยุธยาจนถึงต้นรัตนโกสินทร์ มีลักษณะการเริ่มต้นด้วยการย้อนกลับไปเล่าถึงช่วงพุทธกาล ลักษณะเช่นนี้ค่อย ๆ คลี่คลายเรื่อยมา จนมีลักษณะที่เป็นเหตุผลและเน้นความเป็นมนุษย์ของพระพุทธเจ้ามากขึ้น อย่างไรก็ตาม กลับพบว่า เมืองต่าง ๆ ในฐานะ “ฉาก” ของเรื่องไม่เคยเปลี่ยนไป ชื่อเมืองต่าง ๆ ยังคงเป็นชื่อเดียวกันกับที่ปรากฏในคัมภีร์ทางศาสนาที่เก่าแก่ อย่างเช่น พระไตรปิฎกหรืออรรถกถา แต่ในช่วงระยะเวลาเดียวกันดินแดนในแถบนี้ได้มีการติดต่อค้าขายกับดินแดนในแถบเอเชียใต้ มาอย่างต่อเนื่องอยู่ก่อนแล้ว ในหัวข้อที่ผ่านมาได้ชี้ให้เห็นถึงการเริ่มคลี่คลายความศักดิ์สิทธิ์ของเมืองต่าง ๆ ในฐานะที่เป็นฉากในคัมภีร์พุทธศาสนาว่าเริ่มเปลี่ยนอย่างช้า ๆ ในช่วงปลายอยุธยาถึงต้นรัตนโกสินทร์อย่างเป็นเหตุเป็นผลมากขึ้นมาแล้ว แต่เนื่องจากในช่วงระยะเวลาเดียวกันนั้น การติดต่อค้าขายกับรัฐต่าง ๆ ในอนุทวีปอินเดียก็เกิดขึ้นมานานแล้ว ดังนั้นจึงเป็นที่น่าสนใจว่า สำนักต่อรัฐต่าง ๆ บนอนุทวีปอินเดียในฐานะเมืองท่าทางการค้าของชนชั้นนำสยามในช่วงนั้นเป็นอย่างไร และชนชั้นนำสยามในช่วงนั้นมีสำนักต่อเมืองท่าดังกล่าวนี้แตกต่างจากเมืองในฐานะที่เป็นฉากในเรื่องเล่าทางพุทธศาสนาหรือไม่ อย่างไรบ้าง ซึ่งจะได้อธิบายต่อจากนี้ไป

หากจะกล่าวถึงความสัมพันธ์ทางการค้าและการรับรู้ซึ่งกันและกันระหว่างดินแดนแถบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาและดินแดนในแถบเอเชียใต้นั้น คงจะต้องย้อนกลับไปไกลถึงสมัยที่วัฒนธรรมทวารวดีรุ่งเรืองในดินแดนแถบนี้ เนื่องจากพบหลักฐานทางโบราณคดีจำนวนมากที่พอจะทำให้อนุมานได้ว่า มีการติดต่อค้าขายหรือมีการแลกเปลี่ยนสินค้ากันกับดินแดนในแถบเอเชียใต้ หลักฐานดังกล่าว เช่น ลูกปัด เทวรูป เหรียญทอง เครื่องประดับสำริด เป็นต้น นอกจากหลักฐานดังกล่าวแล้ว ยังพบจารึกตามเทวรูปและจารึกต่าง ๆ ที่เขียนด้วยอักษรปัลลวะ แม้จะยังเป็นที่ถกเถียงกันถึงที่มาของอักษรปัลลวะนี้ว่า ปรากฏในดินแดนแถบนี้ที่เรียกกันว่า “สุวรรณภูมิ” จากช่องทางใด รับมาโดยตรงหรือผ่านทางอาณาจักรใกล้เคียง นั้นไม่สำคัญเท่ากับการปรากฏร่องรอยของการติดต่อสื่อสารระหว่างกันที่เกิดขึ้นมาอย่างยาวนานมาแล้ว อย่างไรก็ตามแม้จะมีหลักฐานปรากฏให้เห็นว่ามีการติดต่อกันเกิดขึ้น แต่ก็เป็นการติดต่อกันผ่านเส้นทางการค้า นั่นทำให้อนุมานได้ว่าทั้งสองดินแดนนี้รับรู้กันผ่านสินค้าและวัฒนธรรมเท่านั้น ดังนั้นจึงจำเป็นที่จะต้องสำรวจถึงหลักฐานที่มีการกล่าวถึงการติดต่อค้าขายในช่วงอยุธยาจนถึงต้นรัตนโกสินทร์เพื่อให้เห็นภาพที่ชัดเจนยิ่งขึ้น

จากการตรวจสอบเอกสารที่มีการระบุถึงการติดต่อกับเมืองในแถบเอเชียใต้ในสมัยอยุธยา พบว่า จากทั้งพระราชพงศาวดาร คำให้การ รวมถึงบันทึกการเดินทางของทูต มีการกล่าวถึงชื่อเมืองในแถบเอเชียใต้มาแล้ว การกล่าวถึงนี้ส่วนใหญ่แบ่งเป็น 2 ลักษณะคือ 1) เป็นการกล่าวถึง

ผู้คนที่มาจากเมืองต่าง ๆ ด้วยชื่อเมืองเหล่านั้นผ่านความเป็น “แขก” เช่น แขกสุรัต เป็นต้น
2) เป็นการกล่าวถึงชื่อเมืองเหล่านั้นโดยตรง เช่น พาราณสี กุชราช เป็นต้น

สำนึกต่อผู้คนที่มาจากดินแดนทางตะวันออกเฉียงใต้ มลายู และคนที่นับถือศาสนาอิสลามมักจะถูกเรียกว่า “แขก” ทั้งสิ้น เช่น แขกมัทกะสัน แขกมลายู แขกปะถ่าน แขกสุรัต เป็นต้น ดังนั้นสำนึกของคนในสมัยอยุธยาและรัตนโกสินทร์ตอนต้นต่อคนที่มาจากดินแดนในแถบเอเชียใต้ หรือโดยส่วนใหญ่ที่เรียกว่า “อินเดีย” ในปัจจุบันนั้น จึงรับรู้คนเหล่านั้นในฐานะ “แขก” ที่มาจากเมืองต่าง ๆ ใน คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม กล่าวถึงพวกพ่อค้าที่เข้ามาค้าขายในกรุงศรีอยุธยาว่า “...ถึงฤดูเดือนสามลมสำเภาพัดเข้ามากรุง เป็นมรสุมพวกพ่อค้าพาณิชย์ ชาวจีน แขกสุรูป ลูกค้าฝรั่งกำปั่น แขกกุศราช แขกสุรัต แขกชาวมลายู อิศปันยอน อังกฤต ฝรั่งเศส ปอร์ตุเกส วิลันดา คุมกำปั่นมาทอดสมอที่ขนอนท้ายภู...”³⁸ ในคำให้การขุนหลวงหาวัดยังกล่าวถึงเรือสำเภาจากเมืองต่าง ๆ ในสมัยพระเจ้าเอกทัศว่า “...ทั้งสำเภาแขกและฝรั่งอังกฤษจีนจามอะระมันนี และสุรัตพ่อค้ามาขายจอดสำเภาเรียงรายอยู่ที่หน้าท่านั้นเป็นอันมากมายหนักหนา...”³⁹ นอกจากนี้ใน พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ได้กล่าวถึงเรือสำเภาที่เข้ามาค้าขายกับกรุงศรีอยุธยาในสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิว่า “...ครั้งนั้นพระนครศรีอยุธยาไพศาลสมบูรณ์ ด้วยมีช้างเผือกถึง ๗ ช้าง เกียรติยศปรากฏไปในนานาประเทศทั้งปวง มีกำปั่นลูกค้า เมืองฝรั่งเศส เมืองอังกฤษ เมืองวิลันดา เมืองสุรัต และสำเภาจีนเข้ามาค้าขายเป็นอันมาก...”⁴⁰ เป็นที่น่าสังเกตว่า เมื่อกล่าวถึงเมืองคู่ค้าขายเหล่านี้ซึ่งรวมเมือง “แขก” เข้าไปด้วย นัยของการกล่าวถึงนี้มักจะเชื่อมโยงกับการพรรณนาถึงความเจริญรุ่งเรืองของกรุงศรีอยุธยา ว่ามีเรือสำเภาจากเมืองใหญ่ ๆ เข้ามาค้าขายด้วยอยู่เสมอ จึงแทบจะเรียกได้ว่ากรกล่าวถึงเรือสำเภาคู่ค้าขายจากเมืองใหญ่ ๆ เป็นส่วนหนึ่งของธรรมเนียมในการเขียนเพื่อที่จะใช้ในการบรรยายความเจริญรุ่งเรืองของกรุงศรีอยุธยา ดังนั้น เมืองสุรัตและกุศราช จึงถูกรับรู้ในฐานะเมืองใหญ่ที่มั่งคั่งแห่งหนึ่ง

นอกจากนี้ยังพบ เมืองสุรัต เมืองเบงกอล ในจดหมายตอบจากเจ้าพระยาพระคลัง (โกษาปาน) ถึงบาทหลวงตาซาร์ด สมัยแผ่นดินพระเพทราชาว่า “...แลท่านได้พักอยู่ที่เมืองสุรัตกับเรือ ๕ ลำ...”⁴¹ และ “...ในข้อที่ท่านได้สัญญาไว้กับแขกอีกินมะหมัดนายเรือซึ่งได้พาท่านมาจากเมืองเบงกอล ว่าท่านจะได้ชำระเงินค่าด่านภาษีทั้งขาเข้าและขาออกจากเมืองมะริดนั้น...”⁴²

³⁸ อุษณีย์ ธงไชย, ประวัติศาสตร์สยามจากสมัยสุโขทัยถึงการปฏิรูปสมัยรัชกาลที่ 5 (เชียงใหม่: คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2557), 151.

³⁹ รวี สิริอิสสระนันท์, บรรณาธิการ, พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา: ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) และพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหลวงประเสริฐมุนีคำให้การชาวกรุงเก่า, คำให้การขุนหลวงหาวัด (นนทบุรี: ศรีปัญญา, 2559), 777.

⁴⁰ เรื่องเดียวกัน, 92.

⁴¹ ปรีดี พิศภูมิวิถี, ประชุมจดหมายเหตุออกพระวิสุทสุนทร (โกษาปาน) (กรุงเทพฯ: สถาบันพิพิธภัณฑ์การเรียนรู้แห่งชาติ, 2555), 258.

⁴² เรื่องเดียวกัน, 259.

ในขณะเดียวกัน ใน *คำให้การชาวกรุงเก่า* ในตอนที่เล่าถึงเรื่องพระเจ้าอู่ทองตอนแรกสร้างกรุงศรีอยุธยา นั้น ได้กล่าวถึงการที่พระเจ้าอู่ทองส่งทูตไปยังพาราณสีเพื่อไปขอ “พราหมณ์แท้” จากพระเจ้ากรุงพาราณสี เพื่อมาทำการราชาภิเษกพระองค์ “...จึงมีพระราชโองการตรัสสั่งให้อัครราชทูตไปเชิญพราหมณ์มาสืบลงในแผ่นดินสุวรรณภูมิ แต่งราชทูตให้คุมเครื่องราชบรรณาการไปถวายพระเจ้ากรุงพาราณสี ขอพราหมณ์ราชพิธีที่เป็นเผ่าพงศ์พราหมณ์แท้ มาทำการราชาภิเษกของพระองค์...”⁴³ ไม่อาจปฏิเสธได้ว่านี่เป็นหลักฐานที่แสดงให้เห็นถึงมุมมองต่อเมืองพาราณสีของชนชั้นนำสมัยปลายอยุธยาว่า เป็นเมืองที่มีอยู่จริงที่ไม่ใช่มีแต่เพียงในพระสูตรหรือชาดกเท่านั้น อย่างไรก็ตาม กลับพบว่าความสนใจต่อเมืองพาราณสีใน *คำให้การชาวกรุงเก่า* นี้ ไม่ได้ให้ความสนใจในฐานะเมืองที่สืบเนื่องมาจากสมัยพุทธกาล แต่สนใจในฐานะเมืองที่เป็นของ “...พวกเผ่าพันธุ์พราหมณ์เดิม ในแผ่นดินมัชฌิมประเทศ...”⁴⁴ กล่าวคือ เป็นเมืองที่ผู้คนส่วนใหญ่นับถือศาสนาพราหมณ์นั่นเอง อย่างไรก็ตาม เอกสาร *คำให้การชาวกรุงเก่า* นี้ ถูกเขียนขึ้นหลังจากที่กรุงศรีอยุธยาได้ล่มสลายไปแล้ว และเป็นคำบอกเล่าจากปากของคนที่มีชีวิตอยู่ในช่วงปลายกรุงศรีอยุธยา ดังนั้น ข้อความนี้จึงสะท้อนให้เห็นมุมมองในสมัยปลายอยุธยาต่อ “มัชฌิมประเทศ” ในขณะนั้น และต่อเมืองที่อยู่ภายในด้วย เช่น เมืองพาราณสี ที่ได้กล่าวไปข้างต้น

ดังนั้นจากที่กล่าวมาทั้งหมดนี้จึงทำให้เห็นว่าในช่วงปลายอยุธยามีความคิดต่อดินแดนในแถบเอเชียใต้ในฐานะเมืองคู่ค้าที่มั่งคั่ง และอีกประการหนึ่งคือเป็นดินแดนของศาสนาพราหมณ์ในขณะเดียวกันเรื่องราวทางศาสนา การเทศน์ชาดกต่าง ๆ เทศน์มหาชาติ ก็ยังมีอยู่ตลอดในสังคมอยุธยา ดังนั้นจึงอาจสรุปได้ว่า ชนชั้นนำในสมัยอยุธยาอย่างน้อยในช่วงปลายมีสำนึกที่แยกออกจากกันระหว่างเมืองที่เกี่ยวข้องกับเรื่องราวในพระสูตร ในพุทธประวัติ ในชาดก กับเมืองที่ดำรงอยู่จริงในขณะนั้นอันเป็นเมืองคู่ค้าขาย อาจกล่าวได้ว่า สำนึกดังกล่าวนี้ดำรงอยู่อย่างขนานกันเรื่อยมา เช่น ผู้คนอาจรับรู้ถึงเมืองพาราณสีในฐานะเมืองในชาดกหรือในพุทธประวัติในอดีตอันไกลโพ้น แต่ในขณะเดียวกันก็รับรู้ว่าเป็นเมืองที่เป็นแหล่งของสินค้าพวกผ้า และเป็นดินแดนที่เต็มไปด้วยศาสนาพราหมณ์ในช่วงเวลานั้น เพราะพุทธศาสนาได้ย้ายไปแพร่หลายที่ลังกาแล้ว ใน *พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)* กล่าวถึงการติดต่อกับลังกาในสมัยพระมหาธรรมราชา จ.ศ. 1095 ว่ามีราชทูตจากลังกาเข้ามาขอพระราชทานพระภิกษุที่รอบรู้พระปริยัติ ไปสั่งสอนและทำนุบำรุงพุทธศาสนาที่ลังกา⁴⁵ แสดงให้เห็นว่าการติดต่อกับลังกาในช่วงก่อนหน้านั้นจนถึงช่วงเวลานั้นเป็นการติดต่อกันในเรื่องการศาสนาเป็นส่วนใหญ่

⁴³ รวี สิริอิสสระนันท์, *พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา*, 482.

⁴⁴ เรื่องเดียวกัน.

⁴⁵ เรื่องเดียวกัน, 552-553.

อย่างไรก็ตาม พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) นี้ เป็นพงศาวดารที่เขียนขึ้นในช่วงธนบุรีถึงช่วงรัชกาลที่ 1 ดังนั้นหากพิจารณาในแง่ของการติดต่อกับลังกาในเรื่องพุทธศาสนานั้น จึงสะท้อนให้เห็นความคิดของชนชั้นนำในช่วงธนบุรี และช่วงรัชกาลที่ 1 มากกว่าที่จะสะท้อนให้เห็นถึงความคิดของชนชั้นนำในสมัยอยุธยาตอนต้น ถึงกลางตามเนื้อหาของพงศาวดาร จึงแสดงให้เห็นว่า อย่างน้อยที่สุดชนชั้นนำในช่วงธนบุรีถึงช่วงรัชกาลที่ 1 มีความคิดต่อลังกาในฐานะเป็นเมืองที่ติดต่อเพื่อการพุทธศาสนา เนื่องด้วยแต่เดิมในคัมภีร์ต่าง ๆ มักจะกล่าวถึงการที่สยามหรือดินแดนในแถบนี้รับเอาพุทธศาสนาเข้ามาจากลังกา หรือแม้แต่การส่งพระสงฆ์ไปบวชเรียนศาสนาที่ลังกา ความสำคัญของลังกาในด้านการเป็นแหล่งศูนย์กลางการเรียนรู้พุทธศาสนานั้นมีปรากฏให้เห็นได้ทั่วไปในคัมภีร์ของพระสงฆ์เถรวาทที่พรรณนาถึงเรื่องเล่าและตำนานต่าง ๆ แต่ประเด็นที่น่าสนใจในพงศาวดารนี้คือการกล่าวถึงราชทูตจากลังกาเข้ามาขอพระภิกษุกลับไปทำนุบำรุงพุทธศาสนา นัยหนึ่งอาจเป็นการแสดงถึงการติดต่อแลกเปลี่ยนความรู้ทางพุทธศาสนาที่มีมาอย่างต่อเนื่อง แต่อีกนัยหนึ่งก็อาจพิจารณาได้ว่า การที่เขียนว่า มีทูตจากลังกาซึ่งเป็นดินแดนที่มักกล่าวถึงในแง่ความรุ่งเรืองของพุทธศาสนาได้เป็นฝ่ายเข้ามาขอพระภิกษุกลับไปฟื้นฟูพุทธศาสนานั้น เป็นการแสดงให้เห็นถึงความคิดของชนชั้นนำในช่วงธนบุรีถึงต้นรัตนโกสินทร์ที่เริ่มให้ความสำคัญกับลังกาน้อยลง ความคิดที่ค่อย ๆ เปลี่ยนไปนี้ ได้สะท้อนให้เห็นว่าดินแดนที่เกี่ยวข้องกับศาสนาได้ถูกมองอย่างลดความศักดิ์สิทธิ์ลงไปอย่างช้า ๆ พร้อมกับการให้ความสำคัญที่ลดลงไปด้วย พร้อมกันนั้น การสังคายนาพระไตรปิฎกในสมัยรัชกาลที่ 1 ก็เป็นการแสดงให้เห็นว่า ชนชั้นนำในช่วงนั้นเริ่มมีความคิดดังกล่าวนี้ โดยประกาศการทำสังคายนาพระไตรปิฎกในกรุงรัตนโกสินทร์เมื่อพิจารณาจากสังคีตยวงศ์ก็จะเห็นว่า มีการขยายความหมายของการทำสังคายนาพระไตรปิฎกให้กว้างขึ้นมากพอ⁴⁶ ที่จะทำให้เกิดความชอบธรรมในการสังคายนาครั้งที่ 9 และความชอบธรรมในการหลอมรวมการสังคายนาครั้งนี้เข้ากับการสังคายนาครั้งอื่น ๆ ที่ถึงแม้จะถูกให้ความหมายใหม่และนับรวมได้ถึงเก้าครั้งก็ตาม จึงส่งผลให้ความหมายของการสังคายนาพระไตรปิฎกในกรุงรัตนโกสินทร์นี้อยู่ในระนาบเดียวกันกับการทำสังคายนาในชมพูทวีปและลังกา การอยู่ในฐานะที่สามารถทำการสังคายนาพระไตรปิฎกได้เช่นเดียวกันนั้น นัยหนึ่งอาจเป็นการประกาศบารมีของกษัตริย์เพื่อสร้างความชอบธรรมในการครองราชย์ แต่อีกนัยหนึ่งนั้นหมายถึงการประกาศศูนย์กลางพุทธศาสนาว่าได้เจริญรุ่งเรืองขึ้นใหม่แล้วในกรุงรัตนโกสินทร์นี้ เพราะมีศักยภาพและมีผู้มีความรู้มากพอที่จะทำการสังคายนาขึ้นได้ นี่จึงเป็นสิ่งที่สะท้อนให้เห็นว่าชนชั้นนำสยามในช่วงนั้นก็เริ่มมีความคิดที่มองลังกาอย่างลดความศักดิ์สิทธิ์และลดความสำคัญลงไป และมีความคิดในการมองตนเองที่เริ่มแยกออกจากดินแดนศักดิ์สิทธิ์ทางศาสนา พร้อมกันนั้นยังแสดงให้เห็นถึง

⁴⁶ สมิทร์ ถนอมศาสนะ, "การเปลี่ยนความหมายของการสังคายนาพระไตรปิฎกครั้งที่ 8," 343.

การกลับเข้ามามองตนเองใหม่ในฐานะศูนย์กลางอันเจริญรุ่งเรืองของพุทธศาสนาแทนที่
ดินแดนอื่น ๆ เช่น ชมพูทวีปหรือลังกามาบ้างแล้ว ก่อนที่จะคลี่คลายและชัดเจนขึ้นในช่วงสมัย
รัชกาลที่ 4 และ 5

ดังจะเห็นแล้วว่า ชนชั้นนำในสมัยอยุธยา ถึงช่วงรัชกาลที่ 1 รับรู้ “อินเดีย” ในฐานะ
เมืองท่าการค้าหลาย ๆ เมือง ที่แยกออกจากกันและไม่ได้สัมพันธ์กันเป็นอินเดียเดียว เช่นที่เข้าใจกัน
อย่างทุกวันนี้ ในขณะที่เดียวกันก็มีสำนึกแยกกันกับเมืองในพุทธประวัติ อย่างที่กล่าวไปแล้วข้างต้น
หลักฐานที่สำคัญอีกประการหนึ่งที่พอจะทำให้เห็นว่าชนชั้นนำสมัยอยุธยามีมุมมองอย่างไร
ต่อดินแดนในแถบเอเชียใต้ก็คือ จดหมายเจ้าพระยาพระคลัง (โกษาปาน) เขียนถึงเมอร์ซิเออร์
เดอ บริซาซิเยร์ ในสมัยพระเพทราชา เป็นหลักฐานที่มีการกล่าวถึงคำว่า “อินเดีย” เป็นครั้งแรกๆ
“...ครั้นทราบข่าวบาทหลวงตาซาร์ด ได้กลับมายังประเทศอินเดียพร้อมด้วยข้าราชการไทย
แลจวนจะมาถึงมะริดแล้ว...”⁴⁷ การกล่าวถึงคำว่า “อินเดีย” นี้ หากพิจารณาเทียบกับจดหมาย
ฉบับที่เขียนถึงบาทหลวงตาซาร์ดโดยตรง พบว่า เจ้าพระยาพระคลัง (โกษาปาน) น่าจะหมายถึง
เมืองสุรัต เพราะเป็นที่ตั้งสถานีการค้าของฝรั่งเศส “...แลท่านได้พักอยู่ที่เมืองสุรัตกับเรือ ๕ ลำ...”⁴⁸
นอกจากนี้ ในจดหมายที่ออกพระวิสุทสุนทร (โกษาปาน) ได้เขียนถึงบาทหลวง เดอ ลา แซส
เรื่องเหตุการณ์ยึดอำนาจของพระเพทราชา จดหมายนี้เป็นต้นฉบับตัวเขียนลายมือ กล่าวถึง
เมืองท่าต่าง ๆ ที่สำเนาจะแล่นไปเทียบท่า คือ “...ไปเมืองบันดาราบาศรี ลำ ๑ นั้น จะให้ฝรั่งเศส
ผู้ไปเอากะบันกลับคืนไปส่ง ณ เมืองมะฤททิ ... กะปิดันกุมปัญญ์แต่งไปเมืองปุลจะเรีย แลเมือง
บังกะหล่า แลเมืองสุรัต กลับเข้ามาถึงจะใช้ให้ครบ”⁴⁹

จากการเอ่ยถึงคำว่า “อินเดีย” และชื่อเมืองต่าง ๆ นี้ พอจะทำให้ทราบว่า เจ้าพระยา
พระคลัง (โกษาปาน) น่าจะได้รับอิทธิพลจากการเรียกชื่อกลุ่มเมืองท่าต่าง ๆ อย่างรวม ๆ ว่า
“อินเดีย” นี้มาจากกลุ่มชาวตะวันตก ทั้งพ่อค้า ชุนนาง ทูต และพวกบาทหลวง เนื่องด้วยเป็น
ผู้ที่ต้องมีความสัมพันธ์กับชาวตะวันตกอย่างมาก รวมถึงได้เดินทางไปฝรั่งเศสในฐานะราชทูต
ทั้งนี้ชาวตะวันตก ทั้งฝรั่งเศส ฮอลันดา และอังกฤษ ต่างก็เรียกกลุ่มเมืองท่าและกลุ่มเมือง
ทางตอนในของดินแดนในแถบเอเชียใต้โดยรวม ๆ ว่า “อินเดีย” มาอย่างยาวนานแล้ว จากตัวอย่าง
ที่เห็นได้ชัดเจน อย่างเช่น ชื่อบริษัททางการค้า East India Company (EIC), 1600 ของอังกฤษ,
Vereenigde Oostindische Compagnie (VOC), 1602 บริษัทอินเดียตะวันออก ของฮอลันดา
เป็นต้น ดังนั้นชื่อเมืองต่าง ๆ ที่ปรากฏในจดหมาย จึงเป็นชื่อเมืองพ้องกับชื่อที่ชาวตะวันตกเรียก
กล่าวคือ บันดาราบาศรี (Bandarasi), บังกะหล่า (Ben-gal), สุรัต (Surat) ในความหมายนี้

⁴⁷ ปรีดี พิศุกุมิณี, *ประชุมจดหมายเหตุออกพระวิสุทสุนทร (โกษาปาน)*, 192.

⁴⁸ เรื่องเดียวกัน, 258.

⁴⁹ เรื่องเดียวกัน, 235.

อาจทำให้เห็นว่า เจ้าพระยาพระคลัง (โกษาปาน) ไม่ได้มองว่า “บันดารบาปศรี” คือเมืองพาราณสี ด้วยซ้ำ แต่เป็นเมืองท่าเมืองหนึ่งในกลุ่มเมืองอันหลากหลายที่ถูกเรียกรวม ๆ ว่า “อินเดีย”

คำว่า “อินเดีย” ถูกพบอีกครั้งในจารึกโคลงภาพต่างภาษาวัดพระเชตุพน ในภาพสระกาฉวน ที่มีการกล่าวถึงคำว่า “อินเดีย” ว่า “เนาแดนอินดูตัว อินเดีย ทวีปแะ”⁵⁰ โคลงบทนี้ถูกระบุว่า แต่งโดยกรมขุนเดโชดิศรหรือสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดชาดิศร เป็นพระราชโอรสของรัชกาลที่ 2 พบว่า เป็นผู้แต่งบทประพันธ์หลายชิ้นด้วยกันทั้งในสมัยรัชกาลที่ 3 และในสมัยรัชกาลที่ 4 นอกจากนี้ยังเป็นผู้ชำระ *โคลงโลกนิติ* ขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 3 ด้วย *โคลงโลกนิติ* นี้เนื้อหาเป็นสุภาษิตให้คติธรรม ซึ่งมีที่มาจากการรวบรวมสำนวนสุภาษิตจาก คัมภีร์ภาษาสันสกฤตและบาลีต่าง ๆ เช่น คัมภีร์โลกนิติ หิโตประเทศ คัมภีร์ธรรมนิตี ดังนั้นจึงไม่แปลกที่กรมขุนเดโชดิศรจะมองอินเดียว่าเป็น “อินดูตัว” ดังที่จะเห็นได้จากงานเขียนของพระองค์ในสมัยรัชกาลที่ 4 ว่า โดยส่วนใหญ่จะเป็นงานพระนิพนธ์ที่เกี่ยวข้องกับพิธีกรรมของพราหมณ์อินดูเป็นส่วนมาก ได้แก่ ร่ายยาวประกาศพระราชพิธีพิฆัมมงคลแลจรดพระนั่งคัลใหม่ ร่ายยาวประกาศพระราชพิธีเชนทรศวัน และฉันทสังเวทยพระมหาเศวตจรจัด

ในจารึกโคลงภาพต่างภาษาวัดพระเชตุพน มีการบรรยายถึงคนต่างชาติต่างภาษายังมีการพูดถึงพวกแขกต่าง ๆ ทั้งจากตะวันออกกลาง เอเชียใต้ เช่น ภาพแขกจุฬี๋ย ภาพอาหารับภาพหุ้มโต๊ะระกี ภาพแขกปะถ่าน โดยในโคลงได้มีการบรรยายถึงลักษณะรูปร่าง ภาษา และถิ่นที่มาอย่างคร่าว ๆ หากสำรวจโคลงภาพดังกล่าวนี้ว่า ได้กล่าวถึงกลุ่มคนจากเอเชียใต้อย่างไรบ้างพบว่าไม่ได้มีแค่เพียงแต่พวก “แขก” เท่านั้น แต่ยังรวมไปถึงชาวสิงห์หรือลังกา พราหมณ์ และพวก “อินดู” อีกด้วย พบว่ามีถึงหกภาพที่กล่าวถึงกลุ่มคนที่มาจากเอเชียใต้คือ สิงห์ แขกจุฬี๋ย อินดู พราหมณ์อินดู พราหมณ์รามเหตร์ และสระกาฉวน เช่น ในภาพสิงห์⁵¹ เริ่มด้วยตำนานการตั้งรกรากของมนุษย์บนเกาะลังกาและราชวงศ์แรกของลังกาซึ่งผู้แต่งน่าจะนำมาจากคัมภีร์มหาวงศ์ (พงศาวดารตีพิมพ์ฉนิทวิป) ซึ่งก็คือพงศาวดารของลังกา ในภาพแขกจุฬี๋ยได้กล่าวถึงถิ่นที่อยู่ของกลุ่มคนเหล่านี้ว่า “อยู่แดนมัทราสมหวิ มุลมี มากนา”⁵²

ถึงแม้จะเห็นได้ว่า ชุณนางในช่วงปลายอยุธยาบางคนได้มีการกล่าวถึง “อินเดีย” มาบ้างแล้ว แต่ก็พบว่าล้วนแล้วแต่เป็นชุณนางที่มีหน้าที่สัมพันธ์กับการต่างประเทศ ทั้งการค้าและการทูตที่ต้องติดต่อกับโลกกว้างภายนอกอยู่บ่อยครั้ง โดยเฉพาะกับชาวตะวันตกที่รู้จักและเรียกดินแดนในแถบนั้นอย่างรวม ๆ ว่า “อินเดีย” มาก่อนแล้ว อาจกล่าวได้ว่า อย่างน้อยในช่วงปลายอยุธยาได้มีชนชั้นนำบางกลุ่มมีสำนักต่อรัฐต่าง ๆ ใน “อินเดีย” ในฐานะเมืองท่าค้าขาย โดยแยกสำนักออกจากเมืองในเรื่องเล่าของพุทธศาสนา สำนักเหล่านี้มีอยู่เฉพาะในกลุ่มชุณนาง

⁵⁰ กรมศิลปากร, *ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน*, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ: ผ่านฟ้าวิทยา, 2510), 775.

⁵¹ เรื่องเดียวกัน, 771.

⁵² เรื่องเดียวกัน, 777.

ที่สัมพันธ์กับการค้ากับโลกภายนอกและอาจเริ่มขยายตัวอย่างช้า ๆ ผ่านการค้าและการติดต่อกับโลกภายนอกมากขึ้นในช่วงเวลาต่อมา ซึ่งจะเห็นได้จากการที่มีการกล่าวถึง “อินเดีย” อีกครั้งในช่วงรัชกาลที่ 3 ในจารึกโคลงภาพต่างภาษาวัดพระเชตุพน ซึ่งเป็นช่วงที่การค้ากับดินแดนภายนอกเริ่มขยายตัวอย่างมาก พบว่า การค้ากับอินเดียก็เพิ่มมากขึ้นในช่วงนี้ด้วย⁵³ และด้วยอิทธิพลของบริษัทอินเดียตะวันออกเหนือเมืองท่าขนาดใหญ่บางแห่งของอนุทวีปอินเดียในขณะนั้นอย่างเบงกอล ประกอบกับผลพวงจากการทำสนธิสัญญาเบอร์นี ทำให้พอจะอนุมานได้ว่าชนชั้นนำผู้แต่งโคลงดังกล่าวนี้มีสำนึกต่อ “อินเดีย” ในฐานะดินแดนที่เป็นเมืองท่าค้าขายและเป็น “ฮินดูตัว อินเดีย”⁵⁴ แต่ในขณะเดียวกันก็ยังไม่ได้มีสำนึกถึง “อินเดีย” แบบรัฐที่มีเขตแดนแน่นอนไปทั้งหมด แต่ยังคงมีการมองว่าเป็นดินแดนที่มีเมืองต่าง ๆ หลายเมืองอยู่รวมกัน มีความหลากหลายทางเชื้อชาติและภาษา อย่างไรก็ตามสิ่งเหล่านี้ก็ได้สะท้อนให้เห็นความคิดของชนชั้นนำอย่างน้อยก็บางกลุ่มว่าเริ่มมีความคิดต่อ “อินเดีย” ที่ค่อย ๆ เปลี่ยนไปจากเดิมแล้ว ซึ่งจะคลี่คลายอย่างชัดเจนมากขึ้นในเวลาต่อมา

การค้าขายที่ขยายตัวขึ้นและต้องสัมพันธ์กับโลกภายนอกที่มากขึ้นตั้งแต่ช่วงปลายอยุธยาจนถึงต้นรัตนโกสินทร์นี้มีผลอย่างมากต่อวิถีคิดเรื่องการเดินทางและระยะทางในโลกของความเป็นจริงที่แตกต่างกับวิธีการมองโลกแบบศาสนาที่ถือว่ามียุทธิพลต่อความคิดของคนในสมัยนั้น หากแต่อย่างน้อยก็พบว่ามีชนชั้นนำบางคนบางกลุ่มเริ่มมีสำนึกต่อเรื่องดังกล่าวนี้แยกออกจากกันมาบ้างแล้ว ในขณะเดียวกันความคิดและวิธีการมองโลกแบบจารีตก็ยังดำรงอยู่คู่ขนานกันไปกับวิถีคิดแบบใหม่นี้ ดังที่ได้กล่าวไปแล้วในข้างต้นถึงกรณีของการสำนึกต่อเมืองต่าง ๆ ในดินแดนที่ถูกเรียกภายหลังว่า “อินเดีย” ของชนชั้นนำบางคนบางกลุ่มในช่วงปลายอยุธยาถึงต้นรัตนโกสินทร์ ดังนั้นในหัวข้อต่อไปนี้จะมุ่งให้ความสนใจไปที่วิถีคิดเกี่ยวกับการเดินทางและระยะทางว่าได้เริ่มมีการคลี่คลายอย่างเป็นเหตุเป็นผลมากขึ้นตามการขยายตัวของการค้าที่ต้องสัมพันธ์กับโลกภายนอกอย่างไรบ้าง

การเปลี่ยนแปลงของการเดินทาง ระยะทาง สิ้นค้า และความสมจริงของอินเดียที่สัมผัสได้

การติดต่อกับดินแดนในแถบเอเชียใต้โดยตรงผ่านการค้าทางเรือนั้นมีมาตั้งแต่สมัยอยุธยา มักพบบันทึกการเดินทางไปมาจากเอกสารพระราชพงศาวดารและเอกสารบันทึกการไปเมืองต่าง ๆ ในเอเชียใต้ ไม่ว่าจะเป็นลังกาหรือพาราณสี ในช่วงปลายอยุธยาลงมาถึงช่วงก่อนรัชกาลที่ 4 พบว่า หากไม่เกี่ยวเนื่องกับการค้าก็มักจะเกี่ยวเนื่องกับฐานะทางศาสนาเท่านั้น

⁵³ วราภรณ์ ทินานนท์, “การค้าสำเภาของไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต, ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2522), 77.

⁵⁴ กรมศิลปากร, *ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน*, 775.

(ทั้งพุทธและพราหมณ์) ยังไม่พบบันทึก หรือการบรรยายเกี่ยวกับการไปเอเชียใต้เพื่อการท่องเที่ยว หรือการไปเพื่อเหตุผลอื่น ๆ นอกจากนี้เลย การเดินทางไปยังเอเชียใต้นั้น จากบันทึกและพระราชพงศาวดารพบว่า แทบทั้งหมดจะโดยสารไปกับกำปั่นที่ใช้ในการค้า เพราะเรือชนิดนี้ทำหน้าที่ทั้งให้บุคคลสามารถโดยสารและทั้งบรรทุกสินค้าเพื่อไปค้าขายด้วย

หน่วยการวัดระยะทางเพื่อประมาณถึงความไกลไกลนั้นมักไม่ค่อยชัดเจนนักและไม่นิยมใช้ จึงไม่พบหน่วยการวัดที่แน่นอนในเอกสารต่าง ๆ แต่ในคัมภีร์ทางศาสนาหรือชาดกมักใช้หน่วยวัดระยะทางเป็น “โยชน์” เมื่อกล่าวถึงความห่างไกลก็มักจะกล่าวอย่างรวม ๆ และไม่เจาะจงเป็นระยะทางที่แน่นอน เช่น พันโยชน์ แสนโยชน์ เป็นต้น เช่น ในพงศาวดารลังกา กล่าวถึงระยะห่างระหว่างเกาะลังกากับเกาะที่พุทธเจ้าได้เนรเทศยักษ์ให้ลงไปยังว่าห่างไกลกัน ได้พันโยชน์ “วิสัยหนาวสมเด็จพระโลกนารถพิศัยก็ยังนำอันตั้งอยู่ในสถานที่อันมากกว่า พันโยชน์ ในผ่านสมุทรจักรวาลข้างใต้ให้น้ำนั้นหลีกออกไปด้วยอาณูภาพพระองค์แล้ว ในขณะที่พระองค์ก็นำเอาเกาะคิริยทวีปเข้ามาเคียงไว้กับเกาะลังกาทวีป ด้วยอาณูภาพแห่งพระองค์”⁵⁵ ระยะทาง “พันโยชน์” นี้ จึงหมายถึงระยะทางที่ไกลพอที่จะแยกมนุษย์บนเกาะลังกาจากเหล่ายักษ์ ระยะทางดังกล่าวจึงเกินกว่าความเข้าใจได้ของมนุษย์ ดังนั้นโดยส่วนใหญ่จึงถูกใช้ในเรื่องเล่าที่เป็นตำนานมากกว่าการอธิบายระยะทางจริง อย่างน้อยก็ในช่วงก่อนที่จะมีการกำหนดอย่างแน่นอนว่า 1 โยชน์เป็นกี่เส้น กี่วา หรือกี่กิโลเมตร ตามพระราชบัญญัติมาตราชั่ง ตวง วัด พระพุทธศักราช 2466

นอกจากในคัมภีร์ทางศาสนาแล้ว หน่วยการวัดระยะทางดังกล่าวนี้พบว่า ถูกใช้เรื่อยมาในแผนที่ที่ใช้ในการเดินทางและการทำสงครามรวมถึงการค้าด้วย จากหลักฐานที่พบในสมุดข่อยไตรภูมิที่เขียนขึ้นในปี พ.ศ. 2316⁵⁶ ตรงกับสมัยธนบุรีพบว่า มีการใช้หน่วยวัดระยะทางเป็นโยชน์ โดยลักษณะแผนที่นี้ มีลักษณะการเขียนแบบจารีต หากแต่แผนที่นี้ก็แสดงให้เห็นถึงชื่อของเมืองท่าต่าง ๆ อย่างละเอียด ตั้งแต่ชายฝั่งทะเลอาหรับไปจนถึงเกาหลีและญี่ปุ่น โดยในส่วนของอนุทวีปอินเดียเอง ในแผนที่ก็ได้ระบุชื่อเมืองท่าต่าง ๆ อย่างละเอียดด้วยการขีดเส้นสีแดงระหว่างเมืองท่าแต่ละเมืองพร้อมทั้งระบุระยะทางกำกับไว้เกือบทั้งหมดนั้น พอจะให้เห็นได้ว่าถึงแม้รูปแบบศิลปะของแผนที่นี้จะมีลักษณะแบบจารีต แต่การระบุถึงระยะทางอย่างละเอียดชัดเจนและแน่นอนมากขึ้นนั้นย่อมเป็นลักษณะที่แตกต่างจากการเขียนแบบจารีตอย่างเห็นได้ชัด ยังมีแผนที่ลักษณะที่คล้ายกันนี้อีกในช่วงเวลาต่อมา เช่น แผนที่เมืองทวายที่ถูกสันนิษฐานว่าเขียนขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 1⁵⁷ และแผนที่เขมรที่สันนิษฐานว่าเขียนขึ้นในช่วงรัตนโกสินทร์ตอนต้น

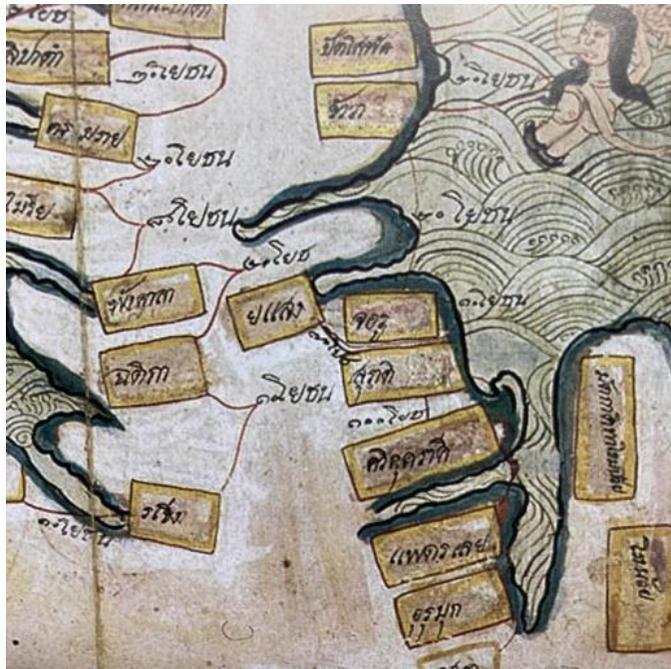
⁵⁵ มหาวงศ์ พงศาวดารคัมภีร์นิทานทวีป เล่มที่ 1, (กรุงเทพฯ: ม.ป.พ., 2551), 59.

⁵⁶ Narisa Chakrabonse, Henry Ginsburg, Santanee Phasuk, and Dawn Rooney, *Siam in Trade and War: Royal Maps of the Nineteenth Century*, ed. Oraphan Chaivorarat and Henry Ginsburg (Bangkok: River Books, 2006), 59.

⁵⁷ *Ibid.*, 18.

ช่วงก่อนปี พ.ศ. 2393⁵⁸ จึงสะท้อนให้เห็นว่า ถึงแม้จะใช้หน่วยการวัดแบบเดิมแต่ความหมายก็ได้เริ่มค่อย ๆ เปลี่ยนไปบ้างแล้ว

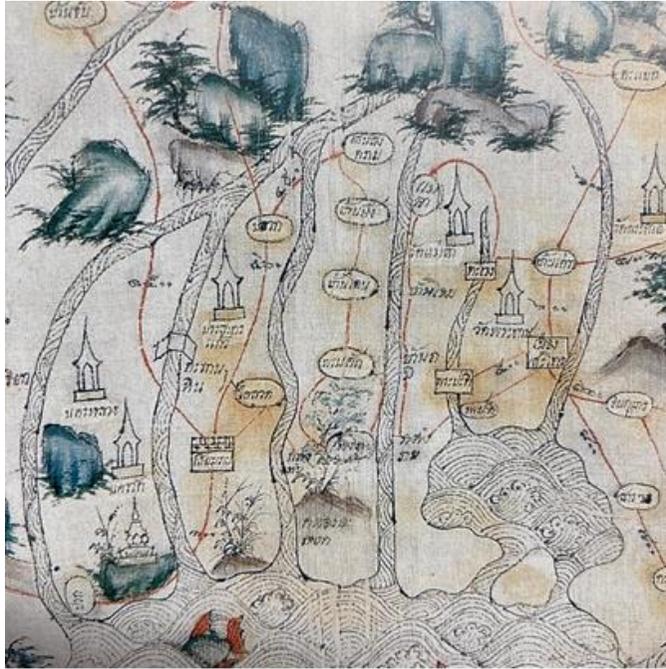
ภาพที่ 1 ส่วนหนึ่งของสมุดข่อยไตรภูมิ แสดงให้เห็นตัวอย่างการบอกจำนวนระยะทางระหว่างเมืองท่า เช่น ระยะทางระหว่างสุรากับกุดราศ มีระยะทาง 300 โยชน์ เป็นต้น

ที่มา: Narisa Chakrabonse, Henry Ginsburg, Santanee Phasuk, and Dawn Rooney, *Siam in Trade and War: Royal Maps of the Nineteenth Century*, ed. Orphan Chaivorarat and Henry Ginsburg (Bangkok: River Books, 2006), 59.

⁵⁸ Ibid., 32.

ภาพที่ 4 แผนที่เขมรในนี้ สันนิษฐานว่าเขียนขึ้นในช่วงรัตนโกสินทร์ตอนต้น ช่วงก่อนปี พ.ศ. 2393 แสดงให้เห็นเส้นสีแดงที่ใช้บอกเส้นทางระหว่างเมืองต่าง ๆ โดยมีจำนวนระยะทางกำกับอยู่

ที่มา: Narisa Chakrabonse, Henry Ginsburg, Santanee Phasuk, and Dawn Rooney, Siam in trade and war: royal maps of the nineteenth century, ed. Oraphan Chaivorarat and Henry Ginsburg (Bangkok: River Books, 2006), 30-31.

อาจกล่าวได้ว่าความหมายของหน่วยการวัดระยะทางที่ค่อย ๆ เปลี่ยนไปอย่างช้า ๆ นี้ เกิดขึ้นในช่วงเวลาเดียวกันกับที่ชนชั้นนำต้องสัมพันธ์กับโลกภายนอกมากขึ้นผ่านการค้าที่ขยายตัวขึ้นในช่วงปลายอยุธยาถึงต้นรัตนโกสินทร์ เศรษฐกิจการค้าที่ขยายตัวนี้ส่งผลให้เกิดวิธีคิดในการมองระยะทางที่ต้องมีความชัดเจนและแน่นอนมากขึ้นกว่าเดิม เพราะมีความสำคัญอย่างมากในการเดินทางเพื่อค้าขาย สำนึกในเรื่องระยะทางที่ค่อย ๆ เปลี่ยนไปอย่างช้า ๆ ดังกล่าวนี้นี้ จะเริ่มปรากฏชัดยิ่งขึ้นผ่านงานวรรณกรรมในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ งานวรรณกรรมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องราวของการเดินทางอย่าง นิราศ จึงเป็นตัวสะท้อนให้เห็นการค่อย ๆ คลี่คลายของความคิดดังกล่าวนี้ได้เป็นอย่างดี ซึ่งจะได้อีกกล่าวต่อไป

รูปแบบของวรรณกรรมในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ มีความเปลี่ยนแปลงไปในลักษณะที่ยืดโยงกับประสบการณ์บนโลกที่มนุษย์สามารถสัมผัสได้มากขึ้นซึ่งต่างจากยุคสมัยก่อนหน้า

ตามที่ นิธิ ได้เสนอเอาไว้ ดังนั้นความรู้สึกและวิถีคิดของผู้แต่งงานเขียนประเภท นิราศ จึงค่อนข้างแตกต่างออกไปเมื่อเทียบกับนิราศในช่วงอยุธยา งานเขียนประเภท นิราศ เป็นการรำพึงถึงคนรักเมื่อต้องจากกัน ผู้แต่งจะใช้อารมณ์โหยหาโศกเศร้า มีการพรรณนาถึงความทุกข์ยากของบ้านเมืองและการเดินทาง แต่นิราศในช่วงต้นรัตนโกสินทร์กลับมีการชมป่าชมเมืองมากขึ้น และเป็นน้ำเสียงตื่นเต้น ดังที่ นิธิ ได้กล่าวถึงในบทความ *สุนทรภู่: มหากวีกระฎุมพี*

ใน *นิราศเกาะแก้วกาลกัตตา* ทำหน้าที่คล้ายบันทึกการเดินทางที่พรรณารายละเอียดของการเดินทางมากขึ้น อธิบายสินค้าที่พบเห็น ลักษณะของบ้านเมือง ลักษณะผู้คน ภาษาลักษณะการค้าขาย รวมถึงสิ่งของต่าง ๆ ได้ละเอียดมากกว่าเดิม และที่สำคัญไม่พบลักษณะของความอาลัยถึงคนรัก หรือรำพึงความทุกข์ยากในการเดินทางเลย มีแต่การชื่นชมและมีอารมณ์ผ่อนคลาย ตื่นเต้นที่ได้ออกเดินทาง นับว่าเป็นการแต่งนิราศโดยคงความหมายของการเดินทางเพื่อไปทำธุระบางอย่างไว้แต่เพียงเท่านั้น ส่วนอารมณ์รำพึงถึงคนรักนั้นถูกลดความสำคัญลงไปอย่างมาก ในช่วงที่มีการเดินทางไปอินเดียของพระราชสมภติและแต่งนิราศนี้นั้น อาจถือได้ว่าเป็นช่วงต้นค่อนกลางรัชกาลจึงทำให้มีความคาบเกี่ยวกับยุคต้นรัตนโกสินทร์ ดังนั้นจึงขอนำนิราศเรื่องนี้มาพิจารณาเป็นหลักฐานที่สะท้อนให้เห็นความคิดของชนชั้นนายยามต่ออินเดียในช่วงต้นรัตนโกสินทร์อีกประการหนึ่ง

นิราศเกาะแก้วกาลกัตตา นี้ แต่งขึ้นโดยพระราชสมภติ ในปี พ.ศ. 2402⁵⁹ เนื่องจากเป็นขุนนางที่ได้รับคำสั่งจากพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ให้ออกไปหาซื้อเพชรพลอยเพื่อมาประดับมงกุฎ โดยจำเพาะว่าต้องไปหาซื้อที่กัลกัตตาเท่านั้น

“ไปเที่ยวสืบแสวงหาจินดาวิเศษ ของต้องอย่างต่างประเทศเขตรคิงขร
ในเกาะแก้วกาลกัตตามหานคร ชโลธรข้ามสมุทร⁶⁰”

สิ่งสำคัญของนิราศเรื่องนี้คือ เป็นบันทึกการเดินทางสมัยแรก ๆ ที่เดินทางไปยังเอเชียใต้ ในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ที่อธิบายสภาพบ้านเมืองของอาณาจักรมอญตลอดเส้นทาง ไม่ว่าจะเป็นสิงคโปร์ ปีนัง ย่างกุ้ง และกัลกัตตา อย่างน่าสนใจ เนื้อหาส่วนใหญ่ของเรื่องถูกใช้ไปเพื่อการอธิบายสิ่งที่น่าสนใจกว่าเพชรพลอยนั่นคือ เทคโนโลยี ของ “พวกฝรั่ง” ไม่ว่าจะเป็นเรือกลไฟ รถเทียมม้า รถไฟ การทำเหรียญกษาปณ์ และความสวยงามของเมือง “เห็นบ้านเมืองใหญ่โตระโหราน ตึกตระหง่านลอยเลิศดูเฉิดฉาย เปนห้องแถวติดเคียงกันเรียงราย ตั้งของขายในระหว่างหนทางเดิน⁶¹ และ “รถเขยรถไฟ กลไกติดแป้นแน่นหนา กงกำทำด้วยเหล็กตริงตรา ดุมเพลาทาบทาถั่วนครบ

⁵⁹ เอนก นาวิกมูล, *นักเดินทางชาวสยาม* (กรุงเทพฯ: แสงดาว, 2562), 102.

⁶⁰ เรื่องเดียวกัน, 124.

⁶¹ เรื่องเดียวกัน, 133.

คุมเพลาทาบทาถ่วนครบ พันปรับปรับจักรสลักหมุด ฝาอุดจักรติดปิดประจบ”⁶² และ “ที่แห่งหนึ่ง ตึกโตระโหลฐาน ดูตระหง่านกว้างขวางเป็นทางใหญ่ สำหรับดูรูปแลเบี้ยใช้ เขาทำได้เร็วรัด ล้วนจัดเจน เอาเงินหล่อเทรางวางประกบ รอยลำดับเรียบดีตั้งดีเส้น หีบให้บางวางจักรเจียนกระเด็น มีควงเขนกดตราเปนน้าคน”⁶³ นอกจากนี้ พบว่ามีการกล่าวถึงวัดและนักบวชชาวอินเดีย ในชนบทด้วย “จึงเดินลัดตัดทางไปข้างเขา แลเห็นเจ้าพวกอินดูอยู่หมู่บ้าน มีวัดวาอารามตามบุราณ พระประธานตั้งกลางเหมือนอย่างไทย ที่ถือบวชนุ่งผ้ากาสาหวัดรัด ดูเคร่งครัดกิริยาอัชฌาไศรย ที่ไม่บวชนุ่งขาวออกกราวไป เอาผมไว้คั้นหางหนูดูเหมือนจีน”⁶⁴

ในขณะเดียวกัน ก็กล่าวถึงรูปแบบของการค้าและสินค้าที่ยึดโยงกับอังกฤษเป็นหลัก เช่น ห้างร้านต่าง ๆ สินค้ายุโรป และบริษัทอิสอินเดีย เป็นต้น อย่างไรก็ตาม ทั้งหมดนี้เป็นการกล่าวถึงเมืองกัลกัตตาเพียงเมืองเดียวเท่านั้น และในความหมายของพระราชสมภดิ ก็ไม่ได้มองกัลกัตตาเป็นภาพแทนความเจริญของอินเดียทั้งหมด เพราะเมื่อได้ออกไปท่องเที่ยว เมืองเล็ก ๆ ในบริเวณใกล้ ๆ อย่างเมือง “ปัตหนา” (Patna) ก็บรรยายด้วยน้ำเสียงอีกแบบหนึ่ง ถึงความเสื่อมทรามของเมืองและผู้คนที่ยืดผืน และยังกล่าวว่าความเจริญของเมืองนี้มาจากการค้าฝิ่นที่ผิดบาป “ซื้อปัตหนานับนารีที่เมืองนั้น เขาชวนกันทำฝิ่นสิ้นทั้งเมือง ฝรั่งจับจ่าย เที่ยวขายทั่ว ใครเมามัวสูบงอมก็ผอมเหลือง เขาได้ที่ขายถนัดไม่ขัดเคือง ใครจะเปลืองปลดเจียน ก็เจียนตาย ทำดีگرامงามดีเพราะมีสิน ก็เพราะฝิ่นเกื้อหนุนให้คุดนหลาย ได้จัดแจงแต่งเมือง ให้เรื่องพราย ใช้อุบายยาพิศม์ให้ติดคน”⁶⁵ ดังนั้นนิราศเรื่องนี้จึงสะท้อนให้เห็นถึงความคิดของพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระราชสมภดิ ที่มีต่อกัลกัตตาด้วย

ดูเหมือนว่าในสายตาชนชั้นนำสยามอย่างน้อยในช่วงต้นรัชกาลที่ 4 มีมุมมองต่อกัลกัตตาว่าเป็นเมืองที่เจริญและทันสมัยมาก แต่ในขณะเดียวกันก็ไม่ได้มองเห็นภาพของอินเดียทั้งหมด แต่มองเป็นเมืองหรือแคว้นที่แยกออกจากกัน นั้นทำให้เห็นว่าชนชั้นนำสยามในช่วงดังกล่าวยังไม่เกิดสำนึกต่ออินเดียในฐานะรัฐชาติแบบใหม่ แต่อย่างน้อยก็มีสำนึกเรื่องความทันสมัยแบบตะวันตกที่มีศูนย์กลางอยู่บนเมืองท่าขนาดใหญ่ในทวีปเอเชียอย่างกัลกัตตา และถูกยอมรับว่าเป็นแหล่งรวมของสินค้าตะวันตกอันหรูหรา ความคิดของชนชั้นนำในรัชกาลที่ 4 ต่อความทันสมัยของกัลกัตตานี้ สะท้อนให้เห็นอีกครั้งจากการที่สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ซึ่งเคยเป็นขุนนางที่มีอำนาจมากและเป็นชนชั้นนำในช่วงรัชกาลที่ 4 ได้ทัดทานการเสด็จประพาสยุโรปของพระจุลจอมเกล้าในช่วงต้นรัชกาล และ

⁶² เรื่องเดียวกัน, 139.

⁶³ เรื่องเดียวกัน, 138

⁶⁴ เรื่องเดียวกัน, 140.

⁶⁵ เรื่องเดียวกัน, 139.

เจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี (ท้วม บุนนาค) ได้แนะนำให้เสด็จกลับกัตตาแทน โดยให้เหตุผลว่ามีความทันสมัยเหมือนยุโรป

สรุป

ความเปลี่ยนแปลงด้านมุมมองที่มีต่ออินเดียของชนชั้นนำในช่วงต้นรัตนโกสินทร์นั้น หากพิจารณาจากข้อมูลหลักฐานที่ปรากฏ ทำให้เห็นว่าความเปลี่ยนแปลงนี้มีรากฐานมาจากการค่อย ๆ คลี่คลายมาตั้งแต่ปลายอยุธยาเรื่อยมาจนถึงช่วงต้นรัตนโกสินทร์ ดังสะท้อนจากการอ่านข้อมูลหลักฐานต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นบันทึกการเดินทาง วรรณกรรม และคัมภีร์ทางศาสนา ด้วยมุมมองใหม่ ซึ่งต่อมาจะได้กลายเป็นรากฐานของการทำความเข้าใจมุมมองของชนชั้นนำสยามต่ออินเดียในสมัยหลังจากนั้น

รายการอ้างอิง

- กรมศิลปากร. *ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน*. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: ผ่านฟ้าวิทยา, 2510.
- กรมศิลปากร. *กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์. วรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์*. กรุงเทพฯ: กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์, 2536.
- โกวิท วงศ์สุรวัฒน์. “การปฏิรูปการปกครองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว: ประสบการณ์จากสิงคโปร์ ชาว และอินเดีย พ.ศ. 2413-2415.” *วารสารการบริหารปกครอง* 6, ฉ. 1 (มกราคม-มิถุนายน 2560): 1-30.
- โจรี, แพทริก. *ทฤษฎีกษัตริย์โพธิสัตว์ เวสสันดรชาดกในประวัติศาสตร์ไทย*. บรรณาธิการโดย ปาสุกา ศิริพฤกษ์. แปลโดย ทิตติธิดา ชุ่มเจริญ. กรุงเทพฯ: อิลลูมิเนชั่นส์ เอ็ดดิชั่นส์, 2563.
- ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, และ อรอนงค์ ทิพย์พิมล, บรรณาธิการ. *รัชกาลที่ 5: สยามกับอุษาคเนย์ และชมพูทวีป*. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2547.
- นิธิ เอียวศรีวงศ์. *ปากไก่และใบเรือ: รวมความเรียงว่าด้วยวรรณกรรมและประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์*. พิมพ์ครั้งที่ 4. นนทบุรี: ฟ้าเดียวกัน, 2555.
- ปรีดี พิศุกุมิวิถิ. *ประชุมจดหมายเหตุออกพระวิสุทสุนทร (โกษาปาน)*. กรุงเทพฯ: สถาบันพิพิธภัณฑการเรือนรู้งแห่งชาติ, 2555.
- พระธรรมปรีชา (แก้ว). *ไตรภูมิโลกวิเนจฉยภคา ส่วนวนที่ 1*. บรรณาธิการโดย นิยะดา เหล่าสุนทร. กรุงเทพฯ: ลายคำ, 2555.
- มหาวงศ์ พงศาวดารตัมพณณทวิป เล่มที่ 1. กรุงเทพฯ: ม.ป.พ., 2551.
- มูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัย. *พระไตรปิฎกและอรรถกถาแปล*. พิมพ์ครั้งที่ 3. นครปฐม: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2552.
- รวี สิริอิสสระนันท์, บรรณาธิการ. *พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา: ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) และพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหลวงประเสริฐมค้ำให้การชาวกรุงเก่า, ค้ำให้การขุนหลวงหาวัด*. นนทบุรี: ศรีปัญญา, 2559.
- วราภรณ์ ทินานนท์. “การค้าสำเภาของไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น.” *วิทยานิพนธ์ปริญญา มหาบัณฑิต, ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย*, 2522.
- สมิทธิ์ ถนอมศาสนะ. “การเปลี่ยนความหมายของการสังคายนาพระไตรปิฎกครั้งที่ 8 ในสมัย รัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 5 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์.” *วารสารวิจัยตรศิลป์* 4, ฉ. 1 (มกราคม-มิถุนายน 2556): 325-363.
- สายชล สัตยานุรักษ์. *พุทธศาสนากับแนวคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (พ.ศ. 2325- 2352)*. กรุงเทพฯ: มติชน, 2546.

สหาย, สาคชิตอนันท์. *ร.5 เสด็จอินเตีย*. บรรณาธิการโดย ชำรงค์ศักดิ์ เพชรเลิศอนันต์. แปลโดย กัณฐิกา ศรีอุดม. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโตโยต้าประเทศไทย, 2546.

อุษณีย์ รัชไชย. *ประวัติศาสตร์สยามจากสมัยสุโขทัยถึงการปฏิรูปสมัยรัชกาลที่ 5*. เชียงใหม่: คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2557.

เอนก นาวิกมูล. *นักเดินทางชาวสยาม*. กรุงเทพฯ: แสงดาว, 2562.

Chakrabonse, Narisa, Henry Ginsburg, Santanee Phasuk, and Dawn Rooney. *Siam in Trade and War: Royal Maps of the Nineteenth Century*. Edited by Oraphan Chaivorarat and Henry Ginsburg. Bangkok, Thailand: River Books, 2006.